

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

“NİZAMİ İRSİ MİLLİ
MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ”

Respublika elmi konfransının

MATERİALLARI

Bakı, 10 iyun, 2005

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR
AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

415
N75

«NİZAMİ İRSİ MİLLİ MÜSTƏQİLLİK
DÖVRÜNDƏ»
Respublika elmi konfransının

M A T E R İ A L L A R I

Bakı, 10 iyun, 2005

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

BAKİ – ELM - 2006

244489

Redaktorları: **Bəkir Nəbiyev**
Teymur Kərimli

«NİZAMİ İRSİ MİLLİ MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ»
Respublika Elmi Konfransının materialları.
Bakı, «Elm», 2006, 88 s.

ISBN 5-8066-1691-6

© «Elm» nəşriyyatı, 2006

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

«NİZAMİ İRSİ MİLLİ MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ»
Respublika elmi konfransının
M A T E R İ A L L A R I

BƏKİR NƏBİYEV

MİLLİ MÜSTƏQİLLİYİMİZİN YOL YOLDAŞI (Giriş sözü)

Şerti olaraq Nizaminin ilk əsərini on beş-on altı yaşlarında yazdığını qəbul etsək, artıq 850 ildir ki, bu ad söz sənəti vurğunlarının dilinin əzbəridir. Bu səkkiz əsr yarım ərzində dahi Azərbaycan şairinin əsərləri doğma vətənin sərhədlərini aşıb keçərək dünyanın bütün ölkələrinə yayılmışdır. Başqa dahi sənət qardaşları – Homer, Firdovsi, Dante, Şekspir, Puşkin... kimi Nizami də bir ölkənin, bir xalqın şairi olmaq statusundan çıxıb bütün dünyanın şairinə çevrilib. İndi Nizaminin cəhanşümul humanist fikir və ideyaları dünya xalqlarının bir çoxunun dilində səslənərək bəşəriyyəti zülmə qarşı çıxmağa, əmin-amanlığa, sülhə, xeyirxah işlər görməyə, insan adını doğrultmağa çağırır.

Görəsən, Nizami dövründən keçən bu 850 il müddətində insan xisləti, ondakı ülvi başlanğıcrla süfli başlanğıcın nisbəti çoxmu dəyişibdir? Nizami üzünü müasirinə tutub:

*İnsan yem dalınca qaçmasın gərək,
Quşdan ayıq olsun, zirəkdən zirək!*

deyərkən görəsən düşünürdümü ki, yüzillər keçəcək, amma onun bu sözləri yenə də minlərlə, milyonlarla insanlara gərək olacaq? Əlbəttə, düşünürdü. Əgər düşünməsəydi, deməzdi ki:

*Özüntək diri bil məni cahanda,
Mən də canlanaram sən canlananda!*

Şairin bu uzaqgörənliyi, bu peyğəmbərlərə layiq öngörüsü özünü doğrultdu. Nizaminin bir müfəkkir şair, bir filosof, bir tərbiyəçi-müəllim kimi insanlarda gördüyü və öz müdrik sözləri ilə islahına çalışdığı mənfi insan sifətləri bu gün də residiv verir, ruhun sağlamlığı üçün insan oğlunun bu gün də Nizaminin bədii kəlamına ehtiyacı böyükdür.

Ancaq Nizami nə qədər dünya şairi olsa da, ilk öncə öz el-obasının, öz yurdunun, öz doğma xalqının dahi sənətkarı, öyünc yeridir. Bu gün Nizami hər yerdən daha çox Azərbaycanda oxunur, əzbərlənir, sevilir və sayılır. Heç təsadüfi sayılmasın ki, böyük nizamişünas Yevgeni Eduardoviç Bertels Nizami dilinin yüksək sənətkarlığını və məna dərinliyini nəzərdə tutaraq onun Azərbaycan dilindən başqa hər hansı bir dilə tam adekvat tərcüməsini qeyri-mümkün bir iş hesab edirdi.

Artıq on beş ildən çoxdur ki, müstəqil dövlət kimi dünya dövlətləri sırasında uğurlu daxili və xarici siyasətimiz nəticəsində regionun ən nüfuzlu dövlətinə çevrilmişik. Əlbəttə, bütün bu uğurlar boş yerdə yaranmayıb. Böyük dövlətçilik ənənələrimizlə yanaşı, zəngin mədəniyyətimiz və ədəbiyyatımız, ilk öncə klassik ədəbiyyatımızda öz əksini tapmış dərin humanist fikirlər də xalqımızın bugünkü

səviyyəyə çıxmasında az rol oynamayıb. Bu baxımdan bəlkə də xalqımıza ən çox xidmət göstərən və indi də göstərməkdə olan şairlərimizdən biri Gəncə dahisi böyük Nizamidir. Bizdən öncə də söylənmiş belə bir fikir həqiqətdir ki, tarixin hər bir yeni dövründə həqiqi klassik xalq üçün yenidən doğulur, yeni zövqlərə, yeni estetik tələblərə cavab verir, yenilənmiş ideologiyaların düzgün istiqamətləndirilməsinə yardım göstərir.

Nizami də bizim barmaqla sayılan klassiklərimizdən biri kimi milli müstəqillik dövründə yenidən doğulmuş, öz xalqına xidmətlərini uğurla davam etdirmişdir. Böyük şairimizin ölməz irsinin latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbası ilə kütləvi tirajla nəşri də sənətkarın pak məramına, xalqa xidmət missiyasına az yardım göstərmir. Ancaq bununla hələ Nizami qarşısındakı borcumuzu tam ödəmiş sayıla bilmərik. Bu gün biz Nizamini nəinki Azərbaycanın gənc nəslinə, həm də peşəkar səviyyədə edilmiş tərcümələrlə müxtəlif xalqlara bir daha yaxından tanıtmalı, onun cəhanşümul ideyalarını global səviyyədə təbliğ etməliyik. Bunun üçün müstəqil Azərbaycanın həm kadr potensialı, həm də klassikin təbliği üçün kifayət qədər maddi imkanları vardır.

Bu sahədə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun üzərinə də məsul vəzifələr düşür. Keçən əsrin qırxıncı illərindən sonra Azərbaycanda formalaşmış və son böyük nümayəndələrini bu yaxın zamanlarda qeyb etdiyimiz böyük nizamişünaslıq məktəbinin şöhrətini özünə qaytarmaq üçün gənc ədəbiyyatşünasları Nizami irsinin tədqiqinə cəlb etmək üçün tədbirlər

görməli, yollar aramalıyıq. Bugünkü konfransa da həmin tədbirlərin tərkib hissələrindən biri kimi baxmaq olar. Məruzəçilərin siyahısında gənclərin üstünlük təşkil etməsi mənə sevindirməyə bilmir və Azərbaycan nizamişünaslığının perspektivlərinə dərin inam yaradır.

Mən də sizin ağsaqqal yoldaşınız kimi konfransın işinə uğurlar diləyir və tədbiri açıq elan edirəm.

TEYMUR KƏRİMLİ

«XƏMSƏ»DƏ BƏDİİ ŞƏRTİLİK

Orta əsrlər bədii yaradıcılıq, eləcə də miniatür sənətinə xas olan güclü şərtilik Nizaminin poemalarında da özünü göstərir. Əlbəttə, şərtilik bədii yaradıcılığın bütün tarixi boyu onun yol-yoldaşı olmuş və indinin özündə belə olmaqdadır. Ancaq orta əsrlərdə bunun daha güclü təzahürünün şahidi oluruq ki, bu da orta əsr insanının təbiət və cəmiyyət hadisələrinə baxış və onların bədii inikas tərzilə bağlıdır. Elə buna görə də bu cür təsvir üsulu həm sənətkarlar, həm də ədəbi ictimaiyyət və oxucular tərəfindən təbii və məntiqi sayılır, hətta indiki terminlə ifadə etsək, realizm hesab edilirdi. Məsələn, «İskəndərnamə» poeması üzərində işini təsvir edərkən Nizami yazırdı:

*Ən doğru sözlər ki, oyadır maraq,
Tarixdən onları bir-bir alaraq
Düzdüm dastanıma əsər yaratdım,
Ağla sığmayı bəsbütün atdım.*

Lakin şair yeri gəldikcə qarşıya qoyduğu bədii-estetik qayəni gerçəkləşdirmək üçün şərtiyyətlərin kö-

məyinə də həvəslə müraciət edir. Məsələn, bütün Yaxın və Orta Şərqdə, eləcə də Nizaminin yaşadığı Gəncə şəhərində oğlanlarla qızların birgə oxuduğu məktəblər yalnız XX əsrdə reallıq olmuşdur. Ancaq Nizami bədii şərtlikdən istifadə edərək Məcnunla Leylini görüşdürmək üçün onların eyni sinifdə təhsil aldığı təsvir edir. Hətta oğlanla qız eyni sırada yanaşı oturur:

*Xırda oğlanlarla qızlar yanaşı
Hamısı olmuşdu sıra yoldaşı.
Orada hakirə bir inci vardı,
Sırada Qeys ilə bir oturardı.*

Yaxud, «Yeddi gözəl» poemasında şair Bəhram Gurun yeddi ölkənin şahzadə qızları ilə yeddi sarayda məclis keçirməsini təsvir edərkən yenə də bədii şərtiliyin yardımına müraciət etmişdir. Bəhram bir həftənin yeddi gününü gündə bir sarayda, bir ölkənin şahzadə qızı ilə keçirir. Ancaq sonra məlum olur ki, bu, əslində şərti yeddi gündür və Bəhram üçün yeddi gün görünən bu zaman kəsiyi ölkə üçün yeddi ilə bərabər olmuşdur. Həmin müddətin uzunluğu yeddi il vəzir Rast Rövşənin zindana saldığı yeddinci dustağın ifadəsindən məlum olur.

Məkan və zaman şərtiliyi ilə yanaşı, Nizaminin əsərlərində personajların nitq şərtiliyinə də geniş yer verilmişdir. Bu, özünü iki cəhətdən göstərir. Birincisi, ən müxtəlif millətlərdən olanlar bir-birləri ilə tərcüməçisiz danışirlar. Məsələn, elə «Yeddi gözəl» poemasının özündə ən azı altı şahzadə qız təzəcə gəldikləri İranda çox səlis fars dilində Bəhram Gura müxtəlif əyləndirici hekayə və nağıllar söyləyirlər.

Bu şərtilik eyni dərəcədə çin, səqlab, məğrib, xarəzm, rum, hind qızlarına aiddir. Yalnız İran gözəli bu şərtlikdən kənarda qalır. Xosrovun oğlu Şuriyənin özündən ən azı 18-20 yaş böyük olan Şirinə vurulması da bədii şərtilik örnəyi kimi nəzərdən keçirilə bilər.

«İskəndərnamə» poemasında ölüm ayağında olan, son nəfəsi gedib-gələn Daranın İskəndərə müraciəti zamanı onların bir-birini anlaması üçün də hər ikisi ya yunanca, ya da pəhləvicə danışmalı idi. Üstəlik bir neçə dəqiqədən sonra canını tapşıracaq Daranın bəlağətli nitqi də Nizaminin istifadə etdiyi bədii şərtlikdən başqa bir şey deyildir.

*Yuxudan gözünü açdığı zaman
Dedi: «Qalx bu qara qanlı torpaqdan.
Burax ki, solmada qurtuluş bağım
Qaralmaq üzrədir işıq çırağım.
Böyrümü bax necə yırtmış bu dövrən,
Bağrımın altında böyrümdür pünhan...
O hansı əldir ki, uzanır mənə,
Kəyanın tacıyla oynayır yənə.
Əl saxla, qarşında Daradır duran
Günəşdən aydıdır bu, deyil pünhan və i.a.*

Beləliklə, ölümcül yara almış Dara İskəndərə yetmiş doqquz misralıq bir nitq irad edir. Nizaminin başqa qəhrəmanları da natiqlikdə Daradan geri qalmırlar. Xosrovun Şirinlə, Məcnunun Leyli ilə dialoqları, Bəhramın və İskəndərin uzun-uzadı nitqləri bu baxımdan səciyyəvidir.

Onu da qeyd edik ki, Nizami bir çox hallarda şüurlu şəkildə şərtiliyə gedir, bu zaman konkret estetik

məqsədlər güdür. Poemalarının bədii müqəddimə xarakteri daşıyan giriş hissələrində bu məqsədini əsaslandıraraq şair yazır:

*Bu işdə həqiqət arasan bir az,
Nəzmdə həqiqət aramaq olmaz.
Şerimdən atsaydım bəzəkli donu,
Azacıq zəhmətlə yazsaydım onu,
Bu böyük fatehin sərgüzəştindən
Bir vərəq yazmaqla bitirərdim mən.*

Amma sözə bəzək vurmaqda ifrata varmaq da Nizamini qorxudur, o öz ilhamını bundan çəkindirir.

*Çünki incəlikdir işim, sənətim,
Haqlıyam, bu işdə çıxsa qələtim.
Düzdüm bu tarixdən elə bir dastan,
Könlümdə bir seçvinc duysun oxuyan.
Çox incəlik gəzsən, axtarsan yəni,
Yalana aparar sözün yüyəni.*

Demək, obrazların nitqini şərti ifadələrlə bəzəməkdən şairin əsas məqsədi – köüllərə sevinc, fərəh bəxş etməkdir. Məhz buna görə Nizami qəm-qüssə dastanı olan «Leyli və Məcnun» sifarişini Axsitandan qəbul etmək istəmir.

*Bu dastan olsa da aləmə bəlii,
Qəlbə gətirməyir şadlıq, təsəlli,
Naz ilə sevincdir sözün arğacı,
Bunlarla düzəlir söz ehtiyacı.
Kədərlə, zəncirlə bağlansa dastan,
Sözlər çılpaq olar, can sıxar, inan.*

*Onu həddən artıq bəzəsən əgər,
Dastanın üzünə ləkələr düşər.*

Sanki çıxılmaz vəziyyətə düşmüş şair çıxış yolu kimi yenə də bədii şərtilliklərin köməyinə müraciət edir:

*Mənzil dar olsa da, bu gündən belə
Mən Leyli-Məcnunu incəliyilə
Bəzəyib bir zinət vurum ki, ona,
Gövhərlər səpilsin şahın yoluna.
Oxucu pərişan olsa da bundan,
Qoy eşqə can versin, onda varsa can.*

Beləliklə, Nizamının böyük məharətlə istifadə edərək ölməz poemalarını yaratdığı bir çox poetik vasitələr arasında həddini aşmayan, absurda çevrilməyən, səviyyəsi şair tərəfindən zərgər dəqiqliyi, dahi sənətkar intuisiyası ilə müəyyən edilən bədii şərtiliyin də mühüm yeri vardır.

**«NƏZİRƏ ƏDƏBİYYATI»
NİZAMİŞÜNASLIĞIN İŞİĞİNDƏ**

Məlumdur ki, Yaxın və Orta Şərqdə ictimai fikrin, ədəbiyyatın və mədəniyyətin inkişafına Nizamini təsiri son dərəcə güclü olmuşdur. Nizami dühası bir neçə şair nəslini söz sənətinin parlaq nümunələrini yaratmağa ilhamlandırmış və bu nümunələr dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə layiqli hədiyyə olmuşdur.

Təbiidir ki, Nizaminin yaradıcılıq irsi həm ölkəmizdə, həm də xaricdə hərtərəfli tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Yüzlərlə elmi nəşrlərdə Nizami əsərləri ilə bağlı ictimai-fəlsəfi, estetik, ədəbi və s. məsələlər araşdırılmışdır. Bu tədqiqat işinin ön cərgəsində Azərbaycan alimləri fəaliyyət göstərmiş və göstərirlər və nizamişünaslığın bir sıra fundamental problemlərinin qoyuluşunda onların xüsusi xidmətləri vardır. Respublikada «Xəmsə» mətnlərinin hazırlanmasında zəngin və faydalı təcrübə əldə edilmişdir; Nizami yaradıcılığı və Şərfin böyük şair və mütəfəkkirlərinin irsi arasında qarşılıqlı ədəbi əlaqələrə və eləcə də Şərq ədəbiyyatlarında Nizami ənənələrinə həsr olunmuş əsərlər və s. meydana gəlmişdir. Bununla belə müasir nizamişünaslıqda ciddi problemlər də möv-

cuddur ki, onların bəzilərini qeyd etmək istərdik. Söhbət «Xəmsə»nin özündən daha çox onun təsiri altında yaranmış zəngin «nəzirə ədəbiyyatından» gedir.

Şərfin müxtəlif yerlərində «Xəmsə»yə yüzlərlə nəzirə yazılıb və bu nəzirələrin miqdarı dünya kitabxanalarının fondları öyrəniləndə və əldə edilən yeni əlyazmaların kataloqu tərtib edildikdə daim dəqiqləşdirilir və artır. Böyük ədəbi lay təşkil edən və «Xəmsə»nin mövzu, süjet və motivləri əsasında yazılan əsərlər XIII əsrin sonundan etibarən yaranmağa başlamışdır. Bu zaman görkəmli hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi Nizamidən sonra ilk dəfə beş əsərdən ibarət olan bütöv bir «Xəmsə» yaratdı və bununla da çoxəsrlik ənənəsinin bünövrəsini qoydu. Hal-hazırda onun «Xəmsə»si nəzirələr içərisində ən yaxşı öyrənilmiş əsərlərdən biridir.

Nizami ədəbi məktəbilə məşğul olan tədqiqatçılar dəfələrlə müxtəlif müəlliflərin poemalarına müraciət etmişlər. Lakin əksər hallarda iş prototiplə variantların əsas struktur səviyyələrində adi müqayisəsindən kənara çıxmırdı. Adətən Nizami davamçılarının öz poemalarına daxil etdikləri dəyişikliklər, əlavələr və ixtisarlar qeyd olunurdu və onların əsasında bu və ya digər əsərin orijinallığı və hər müəllifin materiala özünəməxsus yanaşması barədə nəticə çıxarılırdı.

Bunlar hamısı düzdür və şübhəsiz lazımdır. Lakin həmin tədqiqatlar nəzirələr sahəsində elmi araşdırmaların yalnız birinci mərhələsi hesab oluna bilər. Çünki bu cür müqayisələrin ardınca daha ciddi ümumiləşdirmələr dairəsinə çıxmağa söz göstərilirsə, bu ədəbiyyatşünaslığın indiki vəziyyətində, konkret

nəzirələr və onların milli və regional ədəbiyyatlarla bağlı olan çoxlu məsələlərin həllinə imkan vermir.

Digər tərəfdən, müqayisəli metod Nizami ədəbi məktəbinə münasibətdə tipoloji tədqiqatlar, bir sıra Şərqi ədəbiyyatlarının orta əsrlərdə və yeni ədəbiyyata keçid dövründə inkişaf qanunauyğunluqlarının müəyyənəndirilməsi üçün yaxşı əsas ola bilər. Məsələn, «Xəmsə»nin janr tərkibinin tipologiyası problemilə, XIII-XVIII əsrlər nəzirə ənənəsi çərçivəsində didaktik, romantik və qəhrəmanlıq eposunun inkişaf xüsusiyyətlərini aşkar etməklə, bədii formaların təkamülünü, poetik dünyaduyumunun xarakterini izləməklə məşğul olmaq mümkündür.

Bu vaxta qədər «nəzirə ədəbiyyatına» aid bir neçə bibliografik əsər çap edilmişdir. Amma bu istiqamətdə axtarırları davam etdirmək olar. Artıq bir neçə «Xəmsə» nümunələri mövcuddur ki, onların adı nəşr olunmuş heç bir bibliografik icmala salınmayıb. Halbuki hər hansı əlyazmanın tapılması yalnız müəyyən əsərin elmi dairəyə daxil olunması deyil, həm də bir çox hallarda öz xalqının ədəbiyyatı və ictimai fikir tarixində özünəməxsus yer tuta biləcək yeni bir şair adını kəşf etmək deməkdir.

Nizamişünaslıq üçün folklorşünaslıqda mövcud olan göstəricilərə bənzər nəzirə ədəbiyyatı süjetləri və ayrı-ayrı motivlər göstəricisinin hazırlanması əhəmiyyətli iş ola bilərdi. Belə bir göstərici «Xəmsə»nin məruz qaldığı bütün dəyişiklikləri üzə çıxarmağa, bəzi süjetlərin genezisini, onların yazılı mənbələrlə, eləcə də ümumdünya süjet fonduyla əlaqələrini işıqlandırmaya imkan verərdi. Bu, xüsusən «Məxzən ül-əsrar» və «Həft peykər»ə yazılan nəzirələrə aiddir,

çünki onlara daxil olan novellalarda bir sıra maraqlı süjetlər işlədilmişdir.

Bundan başqa, nəzirə çərçivəsində yazılan əsərlərin müxtəlif növlərini dəqiq müəyyənəndirməyə imkan yaranardı, çünki nə bu əsərlərin özündə, nə də orta əsr mənbələrində onların növü və səciyyəvi cəhətləri göstərilir. Bu da tədqiqat vaxtı müəyyən çətinliklər törədir və anlayışların qeyri-dəqiqliyinə gətirib çıxarır. Göstərici isə müxtəlif dövrlərdə yaranan süjetlərin geniş dairəsini əhatə etməyə, onların işlənməsi dinamikasını və nəzirənin növlərində təkrarlanma dərəcəsini göstərməyə imkan verəcəkdir.

Ümumiyyətlə, kəmiyyət göstəriciləri «Xəmsə»yə daxil olan əsərlər haqqında maraqlı nəticələrə gəlməyə şərait yaradır. Məsələn, «Həft peykər»ə ən çox nəzirə (onların ümumi sayı faizlə nisbətini nəzərdə tutsaq) hind ədəbiyyatlarında yazılmışdır. Və bu nəticə özlüyündə təbiidir, çünki «Həft peykər» hind oxucusuna tanış və yaxın olan kompozisiya üsulu əsasında qurulub.

Biz bir çox sanskrit nəsr abidələrində işlənən haşiyəli konstruksiyanı nəzərdə tuturuq. Haşiyəli konstruksiya orta əsrlərin ən geniş yayılmış janrlarından hesab olunan haşiyəli povestlərin əsasını təşkil etmişdir. Haşiyəli sanskrit məcmuələri şərqi ədəbiyyatına çox böyük təsir göstərmişdir; onların əfsanə, rəvayət və hekayələri orta əsrlər qərb ədəbiyyatlarına da daxil olmuşdu. Haşiyəli povest Hindistanda çox yayılmışdı və təbii ki, onun ənənələri ilə tərbiyə olunmuş hind müəllif və oxucularını ilk növbədə «Həft peykər»in haşiyəli kompozisiyası cəlb etmişdi.

Tədqiqatların daha bir mühüm aspekti nəzirələrin poetikası ilə bağlıdır. Bu problem elə Nizami

«Xəmsə»sinə münasibətdə də az öyrənilmişdir. (son illərdə bu sahədə yalnız H. Araslının «Nizaminin poetikası» kitabını qeyd etmək olar)

«Xəmsə»nin ideya-tematik məzmunu, personajlar sistemi və s. kifayət qədər tədqiq edildiyi halda, poetikanın bir çox problemləri haqqında bunu demək olmaz.

Həm də onların dairəsi xeyli genişdir. Buraya poemaların dili və üslubu, süjetyaranma prinsipləri və kompozisiyası, bədii obrazların yaranması, ayrı-ayrı beytlərin quruluşu, bədii zaman və məkan məsələsi və s. daxildir.

«Xəmsə» poetikasının öyrənilməsi həm Nizami poeziyasının xüsusiyyətlərinin, onun yaradıcılıq metodunun aşkarlanması baxımından, həm də Azərbaycan şairinin Şərq ədəbiyyatına təsiri istiqamətlərini, onun yaradıcılıq nailiyyətlərini həyata keçirilməsi yollarının konkret və dəqiq şəkildə göstərilməsi nöqteyi-nəzərindən olduqca zəruridir.

Belə tədqiqatlar əsərin bütün poetik quruluşunun təhlilinə əsaslanmalıdır. Çünki əksər hallarda nəinki «Xəmsə» üslubiyatının çoxcəhətliyi nəzərdən qaçırılır, həm də gələcək tədqiqatlar üçün əsas yaranmır. Və bu da Nizami davamçılarının fərdi xüsusiyyətlərinin işıqlandırılmasını, onların poetik texnikasının, bədii söz işlətmək məharətinin aşkar edilməsini müəyyən qədər məhdudlaşdırır. Onu da qeyd edək ki, nəzirlərin poetik strukturunun öyrənilməsi, onların bədii obrazlarının izlənilməsi əks istiqamətdə, yəni Nizaminin poetik ustalığının daha ətraflı açılması üçün də faydalıdır.

Orta əsrlərdə yaranmış əsər yaradıcılıq prosesində sözsüz riayət olunan qayda və kanonların hökm

sürdüyünü göstərən mürəkkəb bədii sistemdir. Bədii-estetik kanon nəzirə ənənəsinin inkişafında da böyük rol oynamışdır. Normativliyin və yaradıcılıq fərdiyyətinin nisbəti nəzirədə həlledici amilə çevrilmişdir. Lakin bu, nəzirə ilə yanaşı, bütün ədəbiyyata, hətta tarixşünaslığa da xas idi və nəzirədə ədəbiyyat üçün səciyyəvi olan cəhətlər özünü göstərirdi. Bu nöqteyi-nəzərdən ənənənin öyrənilməsi Şərqdə ədəbi prosesin daha dərin tədqiq olunmasına kömək göstərə bilərdi.

«Nəzirə ədəbiyyatı» ilə tanış olduqda daha bir mühüm məsələ – qarşılıqlı ədəbi əlaqə və ədəbi təsir məsələsi də diqqəti cəlb edir.

Bu əlaqələr geniş fars və türkdilli regionunda qabarıq şəkildə təzahür edirdi. «Xəmsə»yə daxil olan hər bir poemanın işlənməsi bədii təcrübənin zənginləşməsi, xalqların ədəbi və mədəni ənənələrinin çulğalaşması idi.

Nəzirlərin çoxu «Xəmsə» ilə birbaşa bağlı idi ki, bu da əsərin əsas hissələrində əks olunurdu. Lakin elə əsərlər də var idi ki, «Xəmsə»nin özünə yox, ondan sonrakı nəzirələrə nəzirə yazılmışdı. Sanki Nizami «Xəmsə»silə bağlı ikinci qarşılıqlı təsir səviyyəsi yaranırdı. Və bu, Şərqdə olan qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin ümumi mənzərəsində mühüm yer tutur, çünki materialı həm bütövlükdə, həm də onun çoxlu konkret təzahürlərində üzə çıxarır.

Ayrı-ayrı ədəbi mühitlərdə «Xəmsə»nin qavrayışı müxtəlif olmuşdur. Belə ki, bəzi hallarda onun işlənməsi əsəri öz prototipindən çox uzaqlaşdırırdı, digər hallarda isə yalnız tərcümə həyata keçirilirdi. Tərcümə də öz növbəsində, məqsəddən asılı olaraq, dəqiq və sərbəst ola bilərdi, yəni «Xəmsə» ilə

*İMAMVERDİ HƏMİDOV***NİZAMİ İRSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ƏRƏB
ALİMİ MƏHƏMMƏD QUNEYMI HİLALIN ROLU**

XX əsrdə ərəb tədqiqatçıları arasında doktor Məhəmməd Quneymi Hilal ilk dəfə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı haqqında fikir söyləmişdir. O, ədəbiyyatların müqayisəli öyrənilməsi sahəsində əhatəli monoqrafik tədqiqatlar yerinə yetirmiş, Şərq və Qərb ədəbi estetik fikirlərin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə dair dəyərli işlər görmüşdür. Alimin bu sahədəki fəaliyyəti «Müqayisəli ədəbiyyat» («Əl-ədəbul-müqarən») (6) əsəri ilə yanaşı «Üzrilik və sufilik arasında sentimental həyat» («Əl-həyatul-atifiyyətu beynəluzriyyəti vas-sufiyyəti») (7), «Farsdilli şərdən seçmələr» («Muxtaratun minəş-şiril-farisiyyəi») (9), «Ədəbiyyatların müqayisəli öyrənilməsində humanist nümunələr» («Ən-nəmazicul-insaniyyətu fid-dirasatil-ədəbiyyətil-müqaranəti») (8) adlı kitablarında əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi haqqında ərəb alimlərinin tədqiqatlarının hamısı Azərbaycan nizamişünaslığına məlum olmamışdır. Onlardan M.Q.Hilalın əsərlərini göstərmək olar. Alimin tədqiqatlarından yalnız birinin adı prof. Rüstəm Əliyevin «Nizami. Qısa biblioqrafik

qarşılıqlı əlaqə kifayət qədər geniş idi. Və görünür ki, nəzirə ənənəsi çərçivəsində qarşılıqlı ədəbi təsirin ümumi məsələlərinin qoyuluşu və təhlili vaxtı gəlib çatmışdır.

Nəzirələrin tədqiqi Azərbaycan ədəbiyyatı üçün xüsusi ilə əhəmiyyətlidir. Arif Ərdəbilinin, Həqirinin, Füzulinin və s. adlarını xatırlatmaq kifayətdir. Nisbətən yaxın vaxtlarda bu sıraya daha iki şairin adı əlavə olunmuşdur ki, onların həyatı və yaradıcılığına aid məlumat azdır. Halbuki bu şairləri Nizaminin davamçıları və eyni zamanda XIV-XV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri kimi qiymətləndirməmək olmaz. Biz Camalı Təbrizini və Əşrəf Marağayını nəzərdə tuturuq.

Hər iki şair bütöv «Xəmsə» yaratmışdır. Bunun özü əlamətdar faktdır, çünki bütöv «Xəmsə» yazan müəlliflər o qədər də çox deyil. Lakin onların dəyəri təkcə bunda yox, hər şeydən əvvəl əsərlərin yüksək bədii məziyyətlərindədir.

Hər iki «Xəmsə» Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq abidəsidir. Və bununla yanaşı öz dövrünün ictimai fikrinə, tarixi gerçəkliyinə, şəhər həyatına dair və s. mənbə kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Biz nəzirə ənənəsi ilə bağlı yalnız bəzi mühüm tədqiqat istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə səy göstərdik. Gələcəkdə, çox güman ki, bu ədəbi laya daha konkret yanaşmaq zərurəti meydana çıxacaqdır.

məlumat» kitabına düşmüşdür (4, 360).

M.Q.Hilalın əsərlərinin tədqiqat obyektı dünya xalqlarının ədəbiyyatları arasında genetik və tipoloji əlaqələr təşkil etmişdir. Bu baxımdan Leyli və Məcnun mövzusunun mənşəyi və bədii əsərlərdə onun işlənməsi tədqiqatçının diqqət mərkəzində olmuşdur. Leyli və Məcnun əhvalatının bədii əsərdə təqdimi ilə bağlı xüsusiyyətləri izləyən Hilal bu mövzuda ilk dəfə yazılı ədəbiyyatda ayrıca əsər yaradan Nizami Gəncəvi haqqında məlumat verməyi gərəkli saymışdır. Onun «Farsdilli şerdən seçmələr» və «Üzrlilik və sufilik arasında sentimental həyat» əsərlərində şairin həyatı və əsərlərindən bilgi diqqətə layıqdır. Əslində Nizami haqqında həmin məlumatlar çox ümumi və qısadır. Lakin keçən əsrin 50-60-cı illərində böyük şairi ərəb aləmində tanıtdırmaq üçün Hilalın yazıları (bəzi iradların olduğuna baxmayaraq) faydalı idi. Nizaminin həyatına dair onun məlumatları şairin adı, ləqəbi, künyəsi, ata-anası, arvadı Afaq, oğlu Məhəmməd haqqındakı bilgiləri əhatə edir. Hilal Nizaminin 535 h. (1141-m.) ilində anadan olduğunu və 599 h. (1203 m.) ildə vəfat etdiyini göstərir. Kiçik yaşlarında ikən atasının dünyadan köçdüyünü qeyd edir. Hilal yazır ki, şair Cəncədə (hazırda Qafqazda Yelizavetpoldur) anadan olmuşdur.

Tədqiqatçının istifadə etdiyi mənbələr sırasında Dövlətşah Səmərqəndinin «Təzkirətüş-şüəra»sının (3, 128-131) olduğunu nəzərə alsaq göstərilən məlumatların əsasən həmin mənbədən gəldiyini ehtimal etmək olar. Lakin əsərin yazıldığı XX əsrin 50-ci illəri üçün Gəncənin Yelizavetpol kimi tanınması düzgün deyil. Bu fakt ondan irəli gəlir ki, ərəb alimi Azərbaycanda yerinə yetirilmiş tədqiqatlardan, Niza-

minin əsərlərinin nəşri və öyrənilməsi ilə bağlı işlərdən xəbərsiz olmuşdur.

Nizaminin təhsili və dünyagörüşü haqqında M.Q.Hilalın ümumi şəkildə göstərdiyi aşağıdakı mülahizə ilə də razılaşmaq olmaz: «O, təsəvvüfü öyrənmiş və onun təsiri altına düşmüşdür» (7, 120).

Nizaminin əsərlərinə dair Misir aliminin qeydlərində dolaşılıq vardır. O, «Sırlar xəzinəsi»ni şairin ilk divanı hesab edir, «Pənc gəncə»ə və ya «Beş xəzinə»yə isə «Xosrov və Şirin», «Leyli və Məcnun», «İskəndərnamə», «Yeddi yıldız» və ya «Yeddi gözəl»in daxil olduğunu qeyd edir. Göründüyü kimi, «Xəmsə»də dörd əsərin adı göstərilir və nədənsə «Sırlar xəzinəsi» bu məcmuədən çıxarılır. Ehtimal ki, bəzi tədqiqatçılar kimi (1, 16) ərəb alimi də «Şərəfnamə» və «İqbalnamə»ni müstəqil əsər hesab etmişdir.

Hilal Nizaminin məsnəvi yaradıcılığında rolunu düzgün qiymətləndirir: «Nizami bu sahədə xüsusi istedadla və gözəl sənətə malik olmuşdur» (6, 120). Təəssüf ki, tədqiqatçı Nizami sənətinin xüsusiyyətləri və Azərbaycan səbkisinin özəllikləri haqqında araşdırmalarla tanış olmadığı üçün yanlış nəticələr də çıxarmışdır: «Bəzən uzunçuluq və söz bəzəyinə uymaq onu dolaşdırır, ifadələrini tutqunlaşdırır və mənanı başa düşməyə çətinlik yaradır» (7, 120).

Bu məsələni aydınlaşdıran Y.E.Berters XII əsrdə Azərbaycanda farsdilli şerin xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən göstərir ki, həmin dövrdə poeziyada iki istiqamətdə dəyişiklik yaranır: bir tərəfdən şair yazdığı ənənəvi qəsidəyə marağı artırmaq üçün şerin texnikasını çətinləşdirməyə çalışır. Digər tərəfdən müəllif müəyyən bir sözlə « oynayaraq » onun bütün

məna çalarlarını göstərməyə cəhd edir, incə mənalar bildirən «nuktə» yaradır. Beləliklə, zəngin şer texnikasını daha zəngin məzmunla birləşdirməklə Azərbaycan məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəvi ölməz sənət əsərləri yaratmağa nail olmuşdur (2, 75-76).

M.Q.Hilalın 1967-ci ildə nəşr edilmiş «Farsdilli şerdən seçmələr» kitabında isə Nizami sənətinin layiqli qiyməti verilmişdir: «Nizami məsnəvi şerini fars dilində mükəmməl bir mərhələyə çatdırmışdır». (9, 358).

Misir alimi «Farsdilli şerdən seçmələr» əsərində dövrün poetik yaradıcılığı məsələlərindən danışarkən Nizamiyə qədər tarixi mövzuda yazılmış əsərlərə ekskurs edir və belə bir nəticəyə gəlir ki, XII əsrə qədər ədəbiyyatda tarixi mövzuda yazılan əsərlərdə əfsanə və mifoloji üsürlərə çox yer verilir. O, fikrini əsaslandırmaq üçün Firdovsinin «Şahnamə»sini və Əsədi Tusinin «Kərşspnamə»sini misal gətirir. O, tarixi əsərlərin tipik nümunəsini Nizaminin «Xəmsə»sində görür və bu yerdə «İskəndərnamə»ni misal gətirir. Çağımızda Nizami və tarix mövzusunda araşdırmış T.Kərimli bu qənaətin doğruluğunu tədqiqatında göstərmişdir: «Öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında bütöv bir tarixi mərhələ təşkil edən Nizami Gəncəvi həm də Yaxın Şərqlə və Azərbaycan tarixinin bir sıra mühüm hadisə və şəxsiyyətlərini öz əsərlərində əks etdirirək qiymətləndirmişdir» (10, 100).

Hilal Nizami məktəbinin təsirindən obyektivliklə yazır ki, Nizami sənətinin qüdrəti nəticəsində ədəbiyyata yeni bədii surətlər gəldi. O, ümumiyyətlə, müsəlman xalqlarının ədəbiyyatına, o sıradan ərəb ədəbiyyatına dərin təsir etmişdir. Özündən sonra

farsca yazmış şairlərə təsiri daha böyükdür. Əmir Xosrov, Cami, Hatifi kimi şairlər «Xəmsə» silsiləsindən epik əsərlər yaratmağa çalışmışlar (9,358).

Nizaminin sənətinin qiymətləndirilməsində Hilal çox qısa məlumatında geniş yaradıcılıq diapazonuna malik bir sənətkarın əsərlərini lazım olduğu şəkildə təhlil etmək imkanına malik olmamışdır. O, yalnız şairin təsəvvüf mahiyyətli görüşlərinə toxunur və qeyd edir ki, Nizaminin əsərlərində islam təsəvvüfünün gözəlliyə bağlılıq xüsusiyyəti özünü daha bariz şəkildə göstərir. Bununla belə, onun qəlbində bu dünyaya qarşı duyğu və bağlılığın sirrləri də özünə yer tapmışdır. O, gözəlliyin vurğunu, aşiqi, zahidi və əsiri kimi çıxış edir. Bu gözəllik ilahi mahiyyətlə bağlıdır. Fəlsəfi düşüncələri gözəl bədii təsvirdə verməkdə Nizami çox məharətli olmuşdur. Bu xüsusiyyət onun ardıcılarının yaradıcılığında da özünü göstərmişdir. O, epik şerdə sufi rəmzlərindən istifadə edən şairlər üçün öndər olmuşdur (9, 359).

Şübhəsiz, bu təqdimdə Nizami yaradıcılığının yalnız bir xüsusiyyətinə toxunulur: şairin irfani görüşləri və onların ifadəsi. Ancaq Nizaminin əsərlərində qaldırılan geniş humanist fikirlər, insanı düşündürən böyük ideallar, əmək və insan, şəxsiyyət məsələsi, ölkənin və cəmiyyətin idarə edilməsi, ictimai utopiya, qadına münasibət kimi məsələlər Hilalın qısa səciyyəsinə kənar qalmışdır.

Nizaminin görüşlərindəki təsəvvüfün ən çox gözəllik anlamı ilə bağlayan Hilal həqiqi və məcazi eşqin ümumi səciyyəsinə çıxış etmişdir. Bəllidir ki, klassik şairlərin əsərlərində həqiqi və məcazi donda verilən məşuqun vəsfində gözəllik anlamı və bədii-estetik duyumun xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır.

Mərifət baxışında isə gözəllik insanın zövqünü oxşadığı üçün islami düşüncəyə görə hissi, əqli və mənəvi gözəlliklər bir-birini tamamlayır. Bu gözəlliklər ən yaxşı xilqət olan insana bəxş edilmişdir. Qurani-kərimdə deyildiyi kimi: ləqad xalaqnəl-insanə fi əhsənəl təqdimi («Biz insanı ən gözəl biçimdə yaratdıq») (Ət-tin surəsi, ayə 4). Lakin gözəlliyinə, ağılına və kamalına baxmayaraq insan haqqın qüdrəti, kamalı və gözəlliyi ilə müqayisə edilə bilməz. Təsəvvüf anlamında insanın bu naqisliyindən həqiqi kamala yüksəlişi sənət əsərində bədii təxəvvül vasitəsilə yerinə yetirilir. Çünki həqiqi gözəllik və kamillik yalnız Allaha məxsusdur. İnsanın müşahidə etdiyi gözəlliklər ilahi qüdrətin nişanələridir. (5, 68)

M.Q.Hilal Nizaminin sənətinə və şəxsiyyətinə uca məqamdan baxaraq ərəb ədəbiyyatında geniş yayılmış üzri və təsəvvüf eşqinin mahiyyətini öyrənməkdə şairin «Leyli və Məcnun» poemasına tədqiqatında ayrıca yer verməklə yanaşı həmin mövzunun qaynaqları və Nizami tərəfindən artırılmış və ya dəyişdirilmiş əhvalatlara diqqət verməyi gərəkli saymışdır. Öncə «Müqayisəli ədəbiyyat»da öləri, sonra isə «Üzriliklə sufilik arasında sentimental həyat» əsərində müəllif daha geniş şəkildə Məcnun-Qeysin şəxsiyyəti və məşhür mövzunun işlənməsi xüsusiyyətlərini tədqiq edir. O, bütün «Leyli və Məcnun»-larda, o cümlədən Nizaminin əsərində Məcnunun sufi kimi təqdim edildiyini qeyd edir.

Hilalın müşahidələrində göstərilir ki, Nizaminin əsərində əhvalatın baş verdiyi mühit başlıca olaraq ərəb aləmilə bağlıdır və ərəb adət-ənənələri daha çox əksini tapmışdır. Müəllifin araşdırma mövzusu üzri məhəbbət lirikası ilə bağlı olduğu üçün o, «Leyli və

Məcnun» mövzusunda yazılmış əsərlərdə bu mövzunun təsir və izlərini axtarmağa daha çox cəhd göstərmişdir. Bununla belə, o müşahidə etmişdir ki, Nizami əsərində bu mövzuya bir çox yeniliklər də gətirmişdir: əhvalatı yaşadığı çağa yaxınlaşdırmış və Qeysin Leyli ilə tanışlığının məktəbdə baş verdiyini göstərmişdir. Nizaminin bir çox xələfləri – Əmir Xosrov Dəhləvi, Məktəbi, Hatifi və başqalarında da vəziyyət belədir.

Ərəb aliminin Nizaminin əsərində müşahidə etdiyi başqa bir yenilik Leylinin bakirəliyini saxlamasıdır. Hilal haqlı olaraq qeyd edir ki, ilkin ərəb qaynaqlarında buna rast gəlinmir.

Nizaminin əsərindəki özünəməxsusluqlardan biri, Hilalın göstərdiyi kimi, ərəb bədvi mühitinə aid olmayan təbiət təsvirləridir: Leylinin gəzdirdiyi bağbağat, yam-yaşıl sərv ağacları, gül-çiçək və müxtəlif meyvə bağları.

Nofəlin ordusu ilə Leylinin qəbiləsi arasında baş verən döyüşlər də Məcnunun yaşadığı dövrdən daha çox başqa çağların döyüş səhnələrini xatırlayır.

Əlbəttə, Nizaminin əsərində mövzuya artırma və yeniliklər Hilalın göstərdiklərindən daha çoxdur. Türk alimi Ağah Sirri Ləvənd Nizaminin «Leyli və Məcnun»unda ərəb qaynaqlarından müşahidə etdiyi fərqləri genişliyi ilə göstərmişdir (12).

Ərəb aliminin daha bir fikri maraq doğurur. O, Nizaminin məddah şair kimi təqdim etməkdən uzaqdır və qeyd edir ki, şairin yaşadığı dövrdə – Azərbaycan atabəyləri, Ərzincan və Marağa hakimləri, Şirvan şahları və Mosul atabəyləri arasında rəqabət davam etdiyi bir halda onların hamısını birləşdirən ümumi bir cəhət ondan ibarət olmuşdur ki, həmin sülalələrin

hakimləri böyük Nizamiyə əsər yazmağı sifariş etmişlər. Sanki Nizami dühasının işığı və sənətinin qüdrəti onları birləşdirmişdir. Şairin həmin hakimlərə yazdığı mədhiyyələri isə dövründə hökm sürən ənənənin davamı kimi qəbul etməyi lazım bilir.

M.Q.Hilalın istifadə etdiyi ədəbiyyatdan görüldüyü kimi o, Avropa şərqşünaslarından E.Braun, E.İ.Gibb, M.H.Masse, M.İ.Massiqnion, Noldekenin farsdilli ədəbiyyatın tarixi haqqında əsərlərindən bəhrələnmişdir. Maraqlıdır ki, tədqiqatçı Qahirə Universitetinin və Misrin «Darül-kutub» kitabxanasının fondlarında olan əlyazmalarla da tanış olmuşdur. Onun istinad etdiyi əlyazmaların arasında Əmir Xosrov Dəhləvinin «Kulliyatə-Xosrov» və Caminin «Leyli və Məcnun»un əlyazma nüsxələri də vardır.

Hilal və başqa Misir tədqiqatçıları Nizaminin adına çıxarılmış və Qahirədəki «Darul-kutub» kitabxanasında saxlanılan türkcə «Divan»dan xəbərdar olmaya bilməzdilər. Görünür, onlar bu həqiqəti bilməmiş və göstərilən əlyazmanı Nizami Gəncəviyə aid etməmişlər. Bu baxımdan Nizaminin əsərləri haqqında Hilalın verdiyi məlumatlar ərəb aləmində dəyərləndirilməlidir.

Hilal adı çəkilən iki əsərində Nizaminin «Xosrov və Şirin» və «Leyli və Məcnun» poemalarına ayrıca maraq göstərir. «Farsdilli şerdən seçmələr»də «Xosrov və Şirin»in nəsrə ərəb dilində məzmunu verilməklə bir neçə parça sətiri tərcümə edilmişdir (9, 361-380): «Xosrovun atasının Hörmüzə şikayəti», «Xosrovla Fərhad arasında deyişmə», «Həyat bağçası», «Eşq yoxsa şah». Hilalın tərcümələri dəqiqliyi ilə seçilir. Bir çox yerdə fars mənşəli xüsusi adların izahı da verilir. Əsərin məzmun hissəsi yalnız əhva-

latı əhatə edir. Poemanın giriş fəsilləri və bir neçə son bölmənin məzmunu burada yoxdur. Həmin bölmələr aşağıdakılardır: «Adı əziz olan yaradanın təkliyi haqqında», «Sübuta yetirmək və tanımağa nail olmaq haqqında söz», «Minacat», «Peyğəmbərin sonuncusunun tərifində», «Hökmdarın kitabın nəzmə çəkilməsinə işarə etməsi», «Bu şerin tarixi və keçmişi haqqında», «Kitabın tərtibi və eşqin bəzi incəlikləri haqqında», «Oğluma nəsihət», «Xosrovun yuxusu», «Peyğəmbərin məktubu», «Peyğəmbərin meracı», «Nəsihət və kitabın sonu», «Toğrul şahın Nizamini tələb etməsi». Bu bölmələrin bəziləri mövzunun qələmə alınması, əhvalatda müəllifi daha çox düşündürən məqamların açılması, əhvalatda iştirak edən tarixi şəxsiyyətlərlə (Məhəmməd (s) peyğəmbər və Xosrov Pərviz) bağlı faktları göstərmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Məzmunu verilməmiş bir neçə bölmədə böyük şairin müdrik nəsihətləri əksini tapmışdır. Göstərilən bölmələrdən olan «Kitabın tərtibi və eşqin bəzi incəlikləri haqqında» hissədə Nizami yaradıcılıq metodundan, qaynaq, mövzu və sənətkar, əsərdə eşqin mahiyyəti kimi mühüm məsələlərdən bəhs edilir. Burada şairin bədii sənətinin xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün dəyərli fikirlər vardır. Əhvalatın çılpaq şəkildə təqdimi isə ərəb oxucusunu Nizaminin kimliyini göstərən bir çox cizgilərdən xəbərsiz qoyur.

Ümumiyyətlə, Hilalın böyük Azərbaycan şairi və farsdilli ədəbiyyatda yeni məktəbin banisi Nizami Gəncəvinin həyatı və əsərləri haqqında ərəb dilində verdiyi məlumatlar, onun bir sıra maraqlı mülahizələri nizamişünaslıqda diqqət cəlb edən məsələlərdəndir. Misir tədqiqatçısının əsərləri sonralar başqa

ərəb alimləri tərəfindən öyrənilməklə onlarda Nizami irsinin araşdırılması və ərəb dilinə tərcüməsinə həvəs yaratmışdır. Hilaldan sonra Əbdunueym Həsəneyn, Məhəmməd Bədi Cümə, Səid Cəmaləddin, Davud Səllum Nizaminin əsərlərinin müqayisəli öyrənilməsinə girişmiş və bu əsərlərdən bir çox nümunələri ərəb dilinə tərcümə etmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературе народов Востока, Москва, «Наука», 1985
2. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Физули, Москва, 1962
3. Dövlətşah (Səmərqəndi). Təzkirətuş-şuəra, London-Leyde, 1901
4. Foruzənlər, Bədiuzaman. Şərhu-Məsnəvi, c. 1, Tehran 1367 h.ş.
5. Əliyev R. Nizami. Qısa biblioqrafik lüğət, Bakı, Yazıçı, 1983
6. Hilal, Məhəmməd Quneymi. Əl-hayatul-atifiyyətu beynəl-uzriyyəti vas-sufiyyəti, Qahirə, 1976
7. Hilal, Məhəmməd Quneymi. Əl-adəbul-muqaran, Qahirə (tarixsiz)
8. Hilal, Məhəmməd Quneymi. Muxtaratun minəşşiril-farisiyyi, Qahirə, 1965
9. Hilal, Məhəmməd Quneymi. Ən-nəmazic əl-insaniyyətu fid-dirasatil-ədəbiyyətil-muqarənəti, Qahirə (tarixsiz)
10. Kərimli Teymur. Nizami və tarix, Bakı, Elm, 2002
11. Qurani-Kərim
12. Levend A.S. Arap, fars və türk edebiyatlarında Leyli və Məcnun hikayəsi, Ankara, 1959

ROZA EYVAZOVA

NİZAMİ GƏNCƏVINİN DİLİNDƏ «TÜRK» SÖZÜNÜN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

*Pedər hər pedər mərmər-e ətrak bud
Be fərzanegi hər yeki qorq bud
(Nizami Gəncəvi)*

Əsərlərini farsca yazmasına baxmayaraq Nizami Gəncəvi «türk» sözünü müxtəlif məqamlarda işlətməmişdir. O, bütün əsərlərində türklüyünü qürurla söyləmiş və onunla hər zaman fəxr etmişdir.

«Türk» sözünün Nizami Gəncəvinin əsərlərində hansı məqamlarda işlədilməsinə nəzər salaq:

1. «Türk» sözünün əsl-nəcəbət, soy-nəsil məqamında işlədilməsi:

Xudaya torkzadəm ra to dani.

Tərcüməsi:

İlahi, türk oğlu olduğumu sən bilirsən.

Yaxud:

*Sərayende-ye tork ba çeşm-e təng,
Fru həştə gisu be gisu-ye çəng.*

Tərcüməsi:

Türk şair qıyıq gözü ilə zəngin tellərinin (səsinə) dalmışdır.

2. «Türk» sözünün obrazların mənşəyini nəzərə çatdırmaq məqamında işlədilməsi:

Nizami Gəncəvi əsərlərinin müsbət qəhrəmanlarının türk olduğunu müxtəlif vasitələrlə nəzərə çatdırmışdır. Şair Şirin kimi Leylinin də Ərəbistanda yaşayan türk qəbiləsinə mənsub olduğunu bildirir:

*Torkan-e ərəb neşineşan nam,
Xoş başəd torktazi əndam.*

Tərcüməsi:

Adı türk olub Ərəbistanda yaşayan ərəb türkünün əndamı da yaxşı olar.

Leyliyə olan məhəbbətini dilinə gətirərkən onun türk olduğunu bildirən Məcnun deyir:

*Torki ke şekar-e ləngə uyəm,
Amacgəh-e xədəng-e uyəm.*

Tərcüməsi: Elə türk ki, onun ayağının ovçusu-yam, onun oxunun hədəfiyəm.

Nizami Gəncəvi «Xəmsə»dən başqa, «Divan»ında da qəmzəli türk qızından bəhs edir və ona olan dərin məhəbbətini bədii sözlərlə ifadə edir:

*Ey tork, degər dər-e naz qoşadi,
Vəz xərmən-e mən qolbənd-e qəba baz qoşadi.*

(Bax: Səid Nəfisi. «Divan»e qəzayed və gözəlliyatə Nizami-ye Gəncəvi, Tehran, 1338 / 1959, səh. 328).

Tərcüməsi: Ey türk (qızı) yenidən naz qapısını açdın. Xərmənimdən qəbanın boyunbağısını yenidən açdın.

3. «Türk» sözünün dövlətçilik məqamında işlədilməsi:

«Məxzənül əsrar» (Sirlər xəzinəsi) əsərində Nizami Gəncəvi türkləri ədalətli insanlar kimi təsvir edir və onların dövlətini, yüksək qiymətləndirir:

*Dovlət-e torkan ke boləndi qereft,
Məmləkət əz dad pəsəndi qereft.*

Tərcüməsi:

Türklərin dövləti yüksəldikcə ölkəni ədalət bürüdü.

4. «Türk» sözünün etnos məqamında işlədilməsi:

*Çqn ke to bidadgəri pərvəri,
Tork nə, hendu-ye ğarətgəri.*

Tərcüməsi:

Əgər sən zalım tərbiyə etsən, Türk deyil, talançı hindlisən.

5. «Türk» sözünün coğrafi-areal məqamında işlədilməsi:

«İskəndərnamə» əsərindən:

*Ze kuh-e Xəzər ta be dərya-ye Çin
Həme tork, por tork binəm zəmin.*

Tərcüməsi:

Xəzər dağından Çin dəryasına qədər, Türklərlə doludur bütün bu yerlər.

6. «Türk» sözünün döyüş, savaş məqamında işlədilməsi:

«İskəndərnamə» əsərindən:

*Z e peykan-e torkan in mərhalə,
Təvan rixt bər pa-ye rus abele.*

Tərcüməsi:

Türklərin oxuyla yenə bu zaman, Qabar əskik olmaz rus ayağından.

Nizami Gəncəvi «Xosrov və Şirin» əsərində «Türklər kimi atımı qabağa çəkirəm» deməklə türkün at çapmaq hünərini nəzərə çatdırır. Məhəmməd peyğəmbəri tərif edən fəsildə «Əhsən o türkcə ki, yeddi tayfanın başçısıdır» ifadəsini işlətməklə həqiqi mənada türklərin döyüşkənliyini, qoçaqlığını göstərir.

7. «Türk» sözünün dil mənsubluğu məqamında işlədilməsi:

Nizami Gəncəvi 1188-ci il sentyabr ayının 24-də bitirdiyi «Leyli və Məcnun» əsərini türk dilində yazmaq istəmişdir. Lakin I Axsitan ibn Mənuçöhr Nizamiyə yazdığı məktubunda hakim feodal nəslinə yaraşmayan türk dilində deyil, fars dilində yazmağı təklif edir:

I Axsitanın məktubunda deyilir:

*Torki səfət vəfa-ye ma nist.
Torkane soxən səza-ye ma nist.
An kəs nəsəb-e bolənd zayəd.
Ura soxən-e bolənd bayəd.*

Tərcüməsi:

Türküzlü olmaq bizim vəfamız deyildir (bizə yaraşmaz). Türkcə söz deyib-danışmaq bizə layiq de-

yildir. Yüksək soydan doğulan adama yüksək də söz lazımdır.

(Bax: Leyli və Məcnun. Külliyyatə həkim Nizamiyə Gəncəvi: Tehran. 1335. Vəhid Dəstgerdinin nəşri, səh. 442).

Türk dilinə layiqincə qiymət verməyən mühihdən şikayət edən Nizami «Yeddi gözəl» əsərində yazır:

*Torkiyəmra dər in həbəş nəxərənd,
Lacərm doğba-ye xoş nəxorənd.*

Tərcüməsi:

Türkcəmi bu həbəşdə alan yox, Doğbanı bir yemək deyər sayan yox.

8. «Türk» sözünün şəxs adı məqamında işlədilməsi:

«Həft peykər» (Yeddi gözəl) mənzuməsində:

*Qoft: mən tork nazənin əndam,
Əz pedər Torknaz darəm nam.*

Tərcüməsi:

Dedi: Mən bədəcə türk nazənin, Atam tərəfindən Türknaz adına malikəm.

9. «Türk» sözünün epitetlər məqamında işlədilməsi. Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Gəncəvi 1197-ci il iyulun 31-də bitirdiyi «Yeddi gözəl» poemasında V Bəhrəmin (420-438) yeddi ölkə padşahının qızı ilə söhbətində türk qızına üstünlük verir. Onu «Mənim ürəyimi alan türk», «mənim türkcüm», «incəbel türk», «xanımlar xanımı» və s., həmçinin digər əsərlərində buna oxşar epitetlərdən məharətlə istifadə etməklə

türk gözəlini aya, günəşə, yasəmən çiçəyinə bənzətmişdir.

Beləliklə, Nizami Gəncəvi fars dilində yazmasına baxmayaraq həmişə azərbaycanlı türkü kimi düşünmüş, türkcə məfhumlar və atalar sözlərindən istifadə etməklə şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələnmişdir.

Mərhum akademik Həmid Araslının yazdığı kimi Xaqani və Nizami şerlərindən danışdıqda farslar «buye tork miayəd» (türk iyi gəlidir) demişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, türkcülük aspektində arasıra yazıların buraxılması dünya şöhrətli Nizami Gəncəvinin böyük dühası qarşısında çox azdır.

Nizami Gəncəvinin orijinal əsərlərinin dilçilik baxımından fundamental şəkildə tədqiqi dövrün ən aktual və vacib problemlərindən biridir.

MÜBARİZ XƏLİLOV

**QARABAĞ TARİXİ HAQQINDA NİZAMİNİN
BİLİKLƏRİ**

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» poemasının «Şərəfnamə» hissəsində Ermənistan – Azərbaycan münafişesinin gedişi və nəticəsindən bəhs edən misraları oxuduqca müxtəlif dövrlərdə baş vermiş hadisələrin oxşarlığına heyrətlənməmək olmur (32). Şair Azərbaycandan Makedoniyalı İskəndərə göndərilmiş müraciət haqqında belə yazmışdır (2, s.191):

*Böyük Azərbaycan hökmüdarından,
Bir elçi gələrək dedi: «hökmüran,
Nə üçün ram etdin bütün dünyanı,
Sildin ruzigardan zülmü, tüğyanı,
Verdin hər ölkəyə qurtuluş, aman,
Ermənistan nədən çıxdı xatırdan?!*

Ölkəsinin erməni qoşunları tərəfindən işğal olunmaq təhlükəsinə məruz qaldığı bir vaxtda Azərbaycan hökmdarı İskəndərə xəbərdarlıq edir (2, s.191):

*Orda Ad nəslindən bir pəhləvan var,
Qüvvəti Rüstəmin gücünə çatar.*

*Ordunla bu səmtə hücum etməsən,
Ölkəni, şübhəsiz, alacaq bizdən.*

Nizaminin xatırladığı Ad isimli şəxs məşhur Parfiya sərkərdəsi olmuşdur. Yeni eranın 2-ci ilində Ad Ermənistanın tərəfində Roma və Atropatenaya (Azərbaycana) qarşı döyüşmüş və hətta Roma imperatoru Avqustun oğulluğa götürdüyü bir sərkərdəni ölümçül yaralamış, Roma qoşunlarının başçısı bir müddət sonra həmin yaradan vəfat etmişdi (16, s.102). Nizaminin məlum münəqqişəni «Rum şahı» adlandırdığı İskəndərin dövrünə, yeni e.ə. IV əsrin sonuna aid etməsi müəyyən mətləblərdən xəbər verir: Nizamiyə Ermənistan – Azərbaycan qarşılıqlılaşmasının köklərinin antik dövrə gedib çıxması məlum idi və Nizami, şübhəsiz, qədim yunan müəllifi Strabonun «Coğrafiya» əsəri ilə tanış idi. Strabon I əsrin əvvəlində yazırdı ki, ermənilər və parfiyalılar Atropatenanı tez-tez viran qoyurlar, ancaq qədim azərbaycanlılar «müqavimət göstərir və onlardan zorla alınmış torpaqları geri qaytarırlar» (14, s.493).

Nizaminin misraları bu gün çox müasir səsləndiyi üçün şairin Qarabağın qədim tarixi haqqında hansı biliklərə malik olması böyük maraq doğurur. Bu baxımdan «Şərəfnamə»də bərdəli Nüşabənin hökmdar olduğu ərazi haqqında deyilənlərin təhlili zəruridir. Nizami belə yazmışdır (2, s.198):

*Qadını öyrənmək istədi o şah,
Olsun bu ölkənin sirrindən agah.
Bilsin sərhəddini bu məmləkətin,
Varmıdır əsli bu sözün, söhbətin?*

Beləliklə, aydın olur ki, Nüşabə yalnız qadınlar şəhəri Bərdənin deyil, sərhədləri İskəndəri maraqlandıran bir ölkənin hökmdarıdır. Artıq qeyd edilmişdir ki, Bərdə qadınlarının prototipi antik tarixi mənbələrdə dəfələrlə xatırlanan amazon qadınlardır (34;36). Lakin Nizaminin hansı dəlillərə əsaslanaraq amazon qadınları Bərdə şəhərində yerləşdirməsi daha çox diqqətəlayiq məsələdir. Bu halı şəhərin Hərum (Horum, Hurum) və Bərdə adlarının «qız, qadın şəhəri və ya məskəni» kimi izahı ilə əlaqələndirməyə cəhd edilmişdir (29). Lakin belə bir fikir irəli sürülərkən şəhərin Bərdə adının V əsrə aid Partav oykoniminin təhrif edilmiş forması olduğu nəzərə alınmamışdır. VII-X əsrlərə aid «Alban tarixi» əsərində (I kitab, 15-ci fəsil) göstərilmişdir ki, Partav şəhəri Albaniyanın Parfiya mənşəli Arşaki sülaləsindən olan hökmdarı II Vaçə tərəfindən (V əsrin ortaları) salınmışdır. İran mənbələrində Parfiya ölkəsi Partava kimi qeyd edilirdi (22, s.263). Qədim yunanlar Parfiyanın ilk mərkəzi Nisa şəhərini Partav-nisa adlandırırdılar (23, s. 196-197). Albaniyanın paytaxt şəhərinin Arşakilər tərəfindən öz ulu babalarının vətəni Parfiya (Partava) şərifinə Partav adlandırması şübhəsizdir. Beləliklə, Bərdə adının «qadınlar şəhəri» kimi mənalandırılması fikri yanlışdır. Şəhərin V əsrdən əvvəlki «Hərum» adının bu cür yozulmasına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, Nizaminin bu haqda müəyyən məlumatı olduğunu təsdiq etmək çətindir. Bundan başqa «Hərum» oykoniminin etimologiyasının digər bir variantı da mövcuddur (20, s.368). Bu yozuma görə, «Hurum» yerli alban əhalisi tərəfindən yunanlara verilən ad idi.

Vəziyyətdən çıxış yolunu antik yazılı mənbələr göstərir. Metrodor (e.ə. II-I əsrlər) və ona əsaslanan Strabon kimi qədim yunan müəllifləri Albaniyadan şimalda Qafqaz dağlarının ətəklərində amazon qadınlarının qarqar qəbiləsi ilə qonşuluqda yaşadıklarını göstərmişlər (11, s.308; 14, s.477-478). Amazon qadınları qarqarlardan bir çay və bir dağ ayırmışdır. Qarabağ düzündən mənbəyi Dağlıq Qarabağda yerləşən Qarqar çayı axır. Dağlıq Qarabağda bundan başqa Qarqar adlı bir dağ mövcuddur (20, s.79). Strabonun məlumatına görə, 2 yaz ayında amazon qadınlar və qarqarlar öz qədim adətlərinə uyğun olaraq onları ayıran dağa qalxır və burada qurban kəsirlər (14, s.478). Dağlıq Qarabağda Qarqar çayın mənbəyindən şimalda Qırx qız dağı və onun Qız qalası adlı zirvəsi mövcuddur (30, s.25). Dağlıq Qarabağın Xatınbəyli kəndinin adının məlum qadın hökmdarla əlaqədar olduğunu güman etmək olar. Hələ V əsrdə Qarabağ düzündən cənub hissəsi Qarqar düzü adlanır və burada Qarqar bəyliyi yerləşirdi. IX əsrdə İbn Xordadbeh Arranda Qarqara şəhərinin adını çəkir (7, s.109), Yaqut əl-Həməvi isə XIII əsrdə Qarqar şəhərinin Arranda, Beyləqan yaxınlığında yerləşdiyini göstərir (8, s.30). Qədim yunan müəllifi Metrodor amazon ölkəsinin sərhəddini təşkil edən çayı Araz adlandırır (10, s.308). Beləliklə, amazon qadınların Nizami tərəfindən Bərdə bölgəsində yerləşdirilməsinin səbəbləri tam aydınlaşmış olur. Nizami Qarabağı gəzərkən yerli toponimlərə diqqət yetirmiş və onları öz tarixi bilikləri ilə müqayisəli təhlil etmişdir. Nizami antik yazılı mənbələrin amazon qadınların qarqarlarla qonşu olması haqqında məlumatları ilə tanış idi. Bunu şairin aşağıdakı misraları da təsdiq edir (2, s.195):

*Qulları bir yurdda salmışdı məskən,
Yaxın bir obanı etmişdi vətən.
Qəhrindən, kinindən onun qorxaraq,
Şəhrinə bir kişi basmamış ayaq.*

Qədim yunan müəlliflərindən Plutarx (I-II əsrlər) amazon qadınların müharibələrdə albanlara kömək etməsi (13, s.283), Arrian (II əsr) isə qədim Azərbaycan hökmdarı Atropatın İskəndərə amazon adlandırılan 100 qadın bağışlaması haqqında məlumatlar (3, s.278) vermişlər. Nizaminin misraları Arrianın məlumatı ilə müəyyən qədər səsleşir. İskəndərin hüzuruna çıxmağa hazırlaşan Bərdə qızları haqqında şair belə yazır (2, s.199):

*Nazənin qızlara vuruldu bəzək,
Düzüldü sıraya yüz əlvan çiçək.*

«Alban tarixi» əsərində qarqarların Qafqaza Makedoniyalı İskəndərlə birlikdə gəldiyi qeyd olunmuşdur (I kitab, 27-ci fəsil). Qarabağ düzündə yunanlarla bağlı «Yunan» yer adı da Nizaminin diqqətindən yayınmışdır. Yaqut əl-Həməvinin (XIII əsr) Bərdə ilə Beyləqan arasında qeyd etdiyi «Yunan» yer adı hələ X əsr ərəb müəlliflərinin xatırladığı Yunan şəhərinin yerləşdiyi ərəziyə aid olmuşdur. Bu şəhər Strabonun Uti vilayətində yerləşdirdiyi Eniana şəhəri ilə eyniləşdirilir (37). Strabonun bu halda İskəndərin sərkərdəsi Patrokla əsaslandığını nəzərə alaraq Eniana yunan şəhərinin hələ İskəndər zamanında mövcud olduğu güman edilir (37, s.367). Müqayisə üçün göstərmək lazımdır ki, Bərdə şəhəri

də tarixi Uti vilayətinin ərazisindədir. Dağlıq Qarabağın qarqarların qonşuluğunda yerləşmiş tarixi Aband vilayəti yunan qəbilələrindən biri olan abantların adı əks etdirə bilər. Strabon abantların qarqarlarla qonşu olduğunu göstərmişdir (14, s.421,478). X əsr ərəb müəllifi İstəxi Bərdənin qala qapıları yanında «əl-Kürkiy» adlı məşhur bir bazarın olduğunu qeyd etmişdir. A.Q.Şanidze, daha sonra isə S.B.Aşurbəyli həmin bazarın adı yunan dilindən «müqəddəs» kimi tərcümə etmişlər (15, s.154, 169). Məlumdur ki, xristianlarda bazar günü müqəddəs hesab edilir və Bərdənin xristian əhalisinə məxsus olan bu bazar məhz həmin gün fəaliyyət göstərirdi. Beləliklə, Qarabağda yunanlarla bağlı yer adları, «Alban tarixi» əsərində qarqarların İskəndərlə əlaqələndirilməsi faktı, çox güman ki, Nizamiyə məlum idi. Məhz bu biliklər şairdə İskəndər və onun yunan ordusunu Qarabağ, o cümlədən Bərdə ilə bağlamaq ideyasını formalaşdırırdı.

Nüşabə və onun həyat yoldaşı Dəvali surətlərinin prototipləri haqqında Nizaminin hansı biliklərə malik olması da maraqlıdır. Hələ «Xosrov və Şirin» poemasını yazarkən şair Bərdənin qadın hökmdarı Məhin Banu surətini yaratmışdır. İskəndərin tarixçiləri və bir çox digər yunan müəlliflərinin əsərlərində amazon qadınların Falestriya adlı hökmdarının İskəndərlə görüşdüyü qeyd edilmişdir (9, s.253; 13, s.279; 14, s.478-479). Falestriyanın Nüşabə surətinin prototiplərindən biri olmasının xüsusi sübuta ehtiyacı yoxdur. «Vaxtanq Qorqasalın həyatı» adlı XI əsrə aid gürcü mənbəyində Bərdə hakimi Borzabod və onun qızı Saqduxt xatırlanmışlar. (12, s.79-82). Albaniya hökmdarı II Vaçenin İrana qarşı üsyanından sonra

İran Albaniyada yerli üsul-idarəyə son qoymuş və onu 30 il müddətində mərzbanlıq kimi idarə etmişdir («Alban tarixi», I kitab, 16-cı fəsil). Borzabod və onun yerinə keçmiş oğlu Varaz-Bakur təqribən 457-487-ci illərdə Albaniyada İran canişinləri olmuş və paytaxt şəhəri Bərdədə qərar tutmuşlar. Saqduxt ilə Nüşabə arasında oxşar əlamətlər aydın sezilir: onların hər ikisi Bərdədə yaşayırdı; hər ikisi hakim zümrəyə mənsubdurlar; Saqduxtun etnik mənşəyi İranla bağlıdır, Nüşabə də İran mənşəli Kəyan nəslindən olması ilə fəxr edir (2, s.196); həm Saqduxt, həm də Nüşabə Gürcüstanda hökmranlıq edən şəxslərə ərə gedirlər (2, s.357; 12, s.80); həm Saqduxt, həm də Nüşabə hakimiyyətləri dövründə yunan hücumuna məruz qalırlar (12, s.81). Saqduxtla Nüşabəni fərqləndirən cəhətlərdə də onları yaxınlaşdıran əlamətlər vardır: Saqduxt Bərdə hakiminin qızıdır, Nüşabə isə Bərdə hakimidir; Saqduxt ərinin ölümündən sonra bir müddət Gürcüstanda hökmdarlıq edərkən yunan hücumuna məruz qalırsa (12, s.80-81), Nüşabə Bərdədə yunanlarla üz-üzə gəlməli olur; Nüşabə Alan ölkəsindən gələn ruslar tərəfindən Dərbənddən şimala əsir aparıldığı halda (2, s.305), Saqduxt yox, onun qızı Miranduxt Alan ölkəsindən gələn ovslar tərəfindən Dərbənddən keçirilərək əsir aparılır (12, s.81). Beləliklə, Nüşabə surətinin yeganə prototipi olmamışdır. Bu surət e.ə. IV əsrin sonuna aid edilən amazon qadın hökmdarı Falestriya və yeni eranın V əsrinin ortalarında yaşamış real tarixi şəxsiyyət olan bərdəli Saqduxtun xüsusiyyətlərinin bədii sintez edilməsi nəticəsində yaradılmışdır. 2 şəxsiyyətdən bir surət yaradan Nizami ona şumerlərdə çörək ilahəsi Nisaba (24, s.212,214,389) ilə əlaqədar ola

bilən Nüşabə adını vermişdir. Saqduxtun ailə üzvləri Gürcüstanın Kaspi şəhərində yaşamışdırsa, İskəndərin tarixçisi Klitarx (e.ə. IV əsrin sonu) Falestriyanın İskəndərlə görüşə Kaspi qapılarından gəldiyini bildirmişdir (9, s.253; 12, s.81). Başqa bir yunan müəllifi Siciliyalı Diodor isə (e.ə. I əsr) Falestriyanın Fasis çayı sahillərindən (Gürcüstandan) gəldiyini qeyd etmişdir (5, s.261). Müxtəlif toponimlər qarqarların bir hissəsinin Gürcüstanda da yaşadığını təsdiq edir (20, s.77). Bu əlamətlər Gürcüstan hakimi bərdəli Saqduxt ilə amazon qadınlar hökmdarı Falestriyanı bir qədər yaxınlaşdırır.

Nüşabənin əri – Gürcüstanda ağalığ edən Dəvali surətinin prototiplərindən biri Gürcüstan hakiminin oğlu Mirdatdır. Dəvalinin gürcü-erməni ordusu Azərbaycanı işğal təhlükəsinə məruz qoyduğu kimi Mirdat da V əsrin ortalarında dəfələrlə Arana (Albaniyaya) hücumlar etmiş, Aran və Adarbadaqan (Azərbaycan) qoşunları ilə döyüşmüşdür (12, s.79). Gürcüstanla Aran arasında sülhə nail olmaq üçün tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə Bərdə canişini Borzabod «gözəl və məsum çöhrəli» qızı Saqduxtu Mirdatı əvəz etmişdir (12, s.79-80). Bu nigahdan Saqduxtun Xuarandze və Miranduxt adlı qızları, habelə gələcəkdə Qorqasal, yəni «qurdbaşlı» ləqəbi ilə məşhurlaşaraq Gürcüstanda hökmdarlıq edəcək Vaxtanq adlı oğlu olmuşdur (12, s.81-82). Dəvali Gürcüstanla (Abxazla) yanaşı Ermənistanda da ağalığ edirsə (2, s.191-192), Gürcüstan hakim zümrəsinə mənsub olan Mirdatı Ermənistan canişini ilə qohumluq telləri bağlayır (12, s.82). Dəvali adının Gürcüstanda XI əsrdən məlum olan Dvali familiyasına (19, s.113) uyğun gəldiyini və Nizami tərəfindən tamamilə təsadüfən seçildiyini

güman etmək olar. Bu familiyada dval etnik qrupunun adı öz əksini tapmışdır (19, s.114). Dvalların əzəldən İrandilli olması və ya orta əsrlərdə iranlaşmaya məruz qalması haqqında fikirlər mövcuddur (19, s.116). Maraqlıdır ki, Mirdatın da etnik mənşəyi İranla bağlıdır (12, s.82).

«İskəndərnamə» poemasının əlyazmasında Dəvalinin kürd adlandırılması bizi bu surətin başqa prototipini də axtarmağa vadar edir (17, s.42). Doğrudur, kürdlər də irandilli etnoslardan biridir. Lakin Mirdat və Saqduxt dövründə (V əsrin ortaları) kürd mənşəli hər hansı bir şəxsin Gürcüstanda ağalığ etməsi haqqında tarixi mənbələrdə məlumat yoxdur. Yalnız XI əsrdə kürd mənşəli Şəddadilərin Səlcuqlar tərəfindən Ermənistan və Gürcüstanın bir hissəsinə vali təyin edilmələri barədə tarixi məlumatlar mövcuddur. Dvin (Davin və ya Dəbil) şəhərində qərar tutaraq Ermənistanda hakimlik etmiş Şəddadi Əbü-l-Əsvar 1045-ci ildə yunanları məğlub etmiş, 1049-cu ildən öz iqamətgahını Gəncəyə köçürmüş, Gürcüstana yürüş etmişdir. Səlcuqlar onu Ermənistanın böyük bir hissəsinin valisi, oğlu II Fəzli isə sonralar həmçinin Tiflis və Rustavi (Gürcüstan) valisi təyin etmişdilər. Əbü-l-Əsvar Gəncədən Aran və Şirvana dəfələrlə hücumlar etmişdir (26, s.56-57, 92). Dəvalinin Ad nəslindən olduğunu bildirən Nizami sonra onun haqqında belə yazır (2, s.191-192):

*Adı Dəvalidir, hər bağı yarır,
Aslan dərisindən yosun qoparır.
Ermənistandakı bütün igidlər,
Yalnız bu padşaha boynunu əyər.*

*Dəvali Abxazda şahlıq edərkən,
Eşitdi Rum şahı gəlmiş səfərdən.*

Ad ismini xatırlayarkən Nizami məşhur Parfiya sərkərdəsi ilə yanaşı müqəddəs Quranda qeyd edilən Ad qövmünü də nəzərdə tuta bilərdi. Yəni Nizami Ad ismini bir neçə şəxsiyyətin birgə surətinin ifadəsi kimi işlədə bilərdi. Ad – Quranda Allahın göndərdiyi elçini qəbul etməyən və buna görə Allah tərəfindən məhv edilən nəsildir. Quranın 41-ci surəsinin 15-ci ayəsində deyilir: «Ad qövmünə gəlincə, yer üzündə haqsız yerə təkəbbürlük etmişdilər. Demişdilər: «Kimdir bizdən güclü olan?» (1, s.241). Bu qövmün əcdadı Adın oğullarından biri Şəddad adlanırdı (2, s.413). Deməli, Ad ilə yanaşı Şəddad Nizaminin bədii təxəyyülündə Dəvalinin ulu babalarından olmalı idi. Nizami «İskəndərnamə»də Şəddadın da adını çəkir (2, s.99):

*Qızıldan bir saray tikirdi Şəddad,
Ölərkən almadı qəsrdən murad.*

Beləliklə, kürd Dəvalini Şəddadilərlə bağlayan amil üzə çıxmış olur. Bizim fikrimizcə, kürd sərkərdə surətini poemaya daxil etməyə Nizamini vadar edən ən mühüm səbəblərdən birini 1194-cü ildə baş vermiş hadisədə axtarmaq lazımdır. Həmin ildə şairin «Yeddi gözəl» poeması üzərində işlədiyi bir vaxtda Gürcüstan qoşunları kürd mənşəli sərkərdə İvane Mxarqrdzeli başda olmaqla Gəncə şəhərini mühasirəyə almış, lakin 25 gün müqavimət göstərən gəncəlilər şəhəri təslim verməmişdilər (18, s.99). XIII əsr

tarixçisi Kirakos Gəncəli İvaneni qardaşı ilə birlikdə gürcü-erməni qoşununun sərkərdəsi kimi xarakterizə etmiş, sonralar İvanenin Gürcüstan atabəyi olduğunu göstərmişdir. Kirakosa görə, İvane Xaçın və Arsax (Dağlıq Qarabağ) hakimi, o cümlədən Qarqarın sahibi Həsən Cəlalın dayısı olmuşdur. Həsən Cəlalın qardaşlarından birinə onun şərəfinə İvane adı vermişlər. Gürcüstan sərkərdəsi İvanenin nəslinin Ermənistanın xristian kürdlərindən olması məlumdur (25, s.175). Nizaminin «İskəndərnamə» üzərində işlədiyi illərdə İvane öz qardaşı ilə Ermənistanın böyük bir hissəsini ələ keçirərək Gürcüstana birləşdirmişdi. Nizamiyə bu fakt, çox güman ki, məlum idi. Kirakos Gəncəli onların Atrpatakana (Azərbaycana) da hücum etdiklərini göstərir. Gürcüstanda aqalıq edərək Ermənistanı və onun ordusunu özünə tabe edən, habelə Azərbaycanı işğal təhlükəsinə məruz qoyan kürd Dəvali surətini Nizami yəqin ki, Gürcüstan sərkərdəsi kürd İvanenin Gəncəni mühasirədə saxladığı həmin həyəcanlı 25 günün güclü təsiri altında yaratmışdır. Beləliklə, Nüşabənin həyat yoldaşı Dəvali surəti Gürcüstan hakimi Mirdat (V əsr), Şəddadilər (X-XII əsrlər) və Gürcüstan atabəyi, sərkərdəsi kürd İvane Mxarqrdzelinin əlamətlərinin ümumiləşdirilməsi nəticəsində yaradılmışdır.

«İskəndərnamə» poeması üçün müxtəlif əsrlərdə yaşamış şəxsiyyətlərin və müxtəlif zamanlarda baş vermiş hadisələrin eyni bir xronoloji kəşidə cəmləşdirilməsi xarakterik haldır. Ruslar Qarabağa, o cümlədən Bərdəyə 943/44-cü ildə hücum etdiyi halda (6, s.117) Nizami bilərəkdən bu basqını İskəndər dövrü ilə (e.ə. IV əsrin sonu) bağlayır. Şair Bərdə şəhərini İskəndər dövrünə aid edir və rusların

basqınından sonra Bərdənin bərpası üçün İskəndərin hətta maliyyə vəsaiti ayırdığını göstərir (2, s.357). Həqiqətən də, Bərdədən Makedoniyalı İskəndərin adından zərb edilmiş sikkələr tapılmışdır (28, s.9). Maraqlıdır ki, bu sikkələrdən birinin Anadoluda yerləşmiş Kima şəhərində zərb edilməsi müəyyənləşdirilmişdir (21, s.79). Strabonun məlumatına görə, bu şəhər amazon qadınlar tərəfindən salınmış və onların başçısı Kimanın şərəfinə belə adlandırılmışdır (14, s.516). Bəzi məlumatlara görə, qədim yunan şairi Homer də Kima şəhərində anadan olmuşdur (14, s.583). Kima şəhərinin hələ e.ə.VI əsrin II yarısında mövcud olması haqqında Herodot məlumat verir (4, s.61): Beləliklə, Anadolunun amazon qadınlarla əlaqələndirilən şəhərində İskəndərin adından zərb edilən sikkə Nizaminin amazon qadınlarla bağladığı Bərdə şəhərində aşkar edilmişdir. Herodota görə, amazon qadınları Anadoludan yunanlar sıxışdırıb çıxarmışlar (4, s. 214). Strabon amazon qadınlara qarşı Troyanın və frigiyalıların döyüşdüyünü göstərir (14, s. 518). Herodotun məlumatından aydın olur ki, Avropadan Anadoluya köçən frigiyalılar ermənilərin əcdadları olmuşdur (4, s. 334). Amazon qadınların Troyada apardıqları döyüşlərin sübutu kimi antik mənbələr burada həlak olmuş amazon qadınların başçısı Mirinanın qəbrini qeyd edirlər (14, s. 583). Strabonun Troya bölgəsində yerləşdirdiyi Qarqar dağı (14, s. 546) amazon qadınlarla yanaşı qarqarların da həmin döyüşlərdə iştirak etdiklərini güman etməyə əsas verir. Strabon Efes, Smirna (müasir İzmir), Mirina, Kima şəhərlərinin amazon qadınların şərəfinə adlandırıldığını, amazon qadınların Anadoluda məskunlaşdırdığı əraziyə yunanların sonradan gəlmə

olduğunu xüsusi qeyd edir (14, s. 516), amazon qadınların Qafqaza Anadoludan gəldiyini bildirir (14, s. 478).

İndiyədək Bərdə şəhərində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində hələlik burada İskəndər dövrünə aid yaşayış izlərini aşkar etmək mümkün olmamışdır (27; 33). Nizamiyə öz inamını nümayiş etdirən Həmdullah Qəzvini (1280-1349-cu illər) Bərdə şəhərinin Makedoniyalı İskəndər tərəfindən salındığını təsdiq etmişdir (8, s. 53). Gələcək arxeoloji tədqiqatlar bu bərdə qəti fikir söyləməyə imkan verəcəkdir. Qarabağın qədim tarixinə yaxşı bələd olan Nizaminin tarixi məlumatları şüurlu surətdə qarışdırmasına gəldikdə isə unutmmaq olmaz ki, şair tarixi əsər deyil, bədii əsər yaratmışdır. Nizami dahiyənə uzaqgörənliklə tarixçiləri aşağıdakı misraları ilə sakitləşdirir (2, s. 43):

*Hər tarix şe'r ilə əlsa yaraşır,
Şübhəsiz, olacaq bir az dolaşır.*

BİBLİOQRAFIYA

Yazılı mənbələr

1. Quran-i Kərim. Bakı, 1993.
2. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə, I (Şərəfnamə). Çevirəni Abdulla Şaiq. Bakı, 1941.
3. Арриан. Поход Александра Великого. – В журнале: «Вестник древней истории» (ВДИ), 1948, № 1, с. 275-279.

4. Геродот. История. Ленинград, 1972.
5. Диодор Сицилийский. Библиотека. – ВДИ, 1947, № 4, с. 248-266.
6. İbn-əl-Əsir. Əl-kamil fi-t-tarix. Bakı, 1959.
7. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Баку, 1986.
8. Йакут ал-Хамави. Му'джам ал-булдан (Сведения об Азербайджане). Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-кулуб (Материалы по Азербайджану). Баку, 1983.
9. Клитарх. Об Александре. – ВДИ, 1947, № 3, с. 253.
10. Метродор Скепсийский. Деяния Тиграна. – ВДИ, 1947, № 3, с. 308.
11. Метродор Скепсийский. Об истории. – ВДИ, 1947, № 3, с. 308.
12. Мровели Леонти. Жизнь картлийских царей. Москва, 1979.
13. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: Александр, Помпей. – ВДИ, 1947, № 4, с. 278-279, 282-284.
14. Страбон. География. Ленинград, 1964.

Ədəbiyyat

15. Azərbaycan tarixi muzeyinin əsərləri, II cild. Bakı, 1957.
16. Алиев И. Очерк истории Атропатены. Баку, 1989.
17. Бертельс Е. Э. Работа над текстом Низами. – В сборнике статей: Низами Гянджеви. Баку, 1947, с. 35-50.
18. Буниятов З. М. Государство Атабеков Азербайджана. Баку, 1978.

19. Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. Москва, 1973.
20. Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991.
21. Дадашева С. А. Основные черты денежного обращения Кавказской Албании. – ВДИ, 1976, № 4, с. 79-88.
22. Дьяконов И. М. История Мидии. Москва - Ленинград, 1956.
23. Дьяконов М. М. Очерк истории древнего Ирана. Москва, 1961.
24. История Древнего Востока, часть I. Москва, 1983.
25. Крымский А. Е. Низами и его современники. Баку, 1981.
26. Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. Москва, 1963.
27. Нуриев А. Б. Средневековый город Барда. Баку, 1986.
28. Пахомов Е. А. Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа, вып. II. Баку, 1938.
29. Салимов Т. Г. О топониме Барда. – Материалы докладов II Научной конференции, посвященной изучению топонимии Азербайджанской ССР. Баку, 1981, с. 74-75.
30. Физическая география Азербайджанской ССР. Баку, 1945.
31. Xəlilov Mübariz. "İskəndərnamədə daş heykəllərə sitayişin təsviri. - "Ədəbiyyat və incəsənət, 2 oktyabr 1981.
32. Xəlilov Mübariz. Nizami Gəncəvi Ermənistan – Azərbaycan münafiqəsi haqqında. – "Amal qəzeti, 18 dekabr 1992.

33. Xəlilov M. C. Nizaminin "İskəndərnamə əsərində Azərbaycan şəhərləri haqqında bözi məlumatlar. - Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1991, № 1, s. 104-108.
34. Халилов М. Дж. Нушаба – царица амазонок. – В сборнике: Проблемы археологии и этнографии Азербайджана (ПАЭА), часть I. Баку, 1994, с. 40.
35. Халилов М. Дж. Низами и средневековые археологические памятники тюркских племен. – ПАЭА, часть I. Баку, 1994, с. 50-52.
36. Халилов Мубариз. Амазонки и Азербайджан. – В Международном журнале «Irs. Наследие». Москва – Баку, 2003, № 6, с. 14-15.
37. Ямпольский З. И. К изучению древнеазербайджанского города Юнана. – В сборнике статей: Материалы и исследования по археологии СССР, вып. № 67. Москва – Ленинград, 1959, с. 366-369.

ABUZƏR BAĞIROV

**Y.E. BERTELS VƏ «XƏMSƏ»NİN
RUS DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ**

Nizaminin ölümündən sonra onun epik əsərləri bir toplu halına salınaraq «Xəmsə» («Beşlik») adı altında birləşdirildi. Sonralar Ön Şərqi ədəbiyyatları üçün «Xəmsə» janr forması universal şəkil aldı. Nizami Gəncəvi poemalarının korpusunun əsas janrı və ideya-estetik özəlliklərini təkrar edən onlarla «Xəmsə» yaradıldı. Bu zaman beşliyin yekun əsərinin xüsusən parlaq və uğurlu olmasına diqqət yetirilirdi.

Doğrudur, Nizami özü poemalarını vahid bir orqanizmin üzvləri kimi nəzərdə tutmamışdı. Buna baxmayaraq onların arasında siklyaradıcı əlaqələr, ümumi motivlər, süjetlər və obrazlar aşkara çıxarmaq mümkündür. «Xəmsə»nin tərcüməsinə yazdığı müqəddimədə Y.E. Bertels bu barədə deyirdi: «Mövzu rəngarəngliyinə baxmayaraq, Nizaminin yürütdüyü əsas fikirlər öz aralarında müəyyən bağlılığa malikdir və bizim burada göstərməyə cəhd etdiyimiz kimi, addım-addım bu fikirlər daha da aydınlaşır və bəllüləşir.» (1, s. 98)

«Xəmsə»də orta əsr Ön Şərqi ədəbiyyatlarına məlum olan bütün poema tipləri təmsil olunmuşdur. Bunlar: didaktik («Sirlər xəzinəsi»), romantik-qəhrə-

manlıq («Xosrov və Şirin»), romantik-sentimental («Leyli və Məcnun»), macərə («Yeddi gözəl») və qəhrəmanlıq («İskəndərnamə») poemalarıdır.

«Xəmsə» özündən sonra bütöv bir ardıcılar nəslini yaratmış, Nizami poemalarına müxtəlif dillərdə cavablar, nəzirələr, bənzətmələr yazılmışdır. Nizaminin ədəbi təsiri Qanq sahillərindən Aralıq dənizinə qədər nəhəng bir əraziyə yayılmışdır. Nizami özü peyğəmbərcəsinə xəbər vermişdi ki, onun əsərləri müxtəlif dillərə tərcümə ediləcək, ancaq heç bir dildə poemaların leksik və üslubi zənginliyini olduğu kimi əks etdirmək mümkün olmayacaq, çünki ideal poetik tərcümə prinsipinə qeyri-mümkündür. Ancaq Bertelsin qeyd etdiyi kimi, başqa dildə Nizami mövzularında poema yazanlar öz qarşılıqlarına heç də dəqiq tərcümə vəzifəsini qoymamışdılar: «Əgər bəzi hallarda onlar (tərcümələr – A.B.) ona (Nizami orijinalına – A.B.) çox yaxın olub, zəif surət təsiri bağışlayırsa, böyük söz sənətkarlarının əlində Nizami süjetləri o qədər dəyişikliyə uğramışdır ki, bu əsərləri tamamilə orijinal poemalar saymaq mümkündür.» (1, s. 100) Bu cür orijinal poetik interpretasiyaya nümunə kimi Bertels böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin «Xəmsə»sini göstərir.

Bir çox təqlidçilər Nizami poemalarını asanlaşdırmaq, onun zəngin dilini sadələşdirmək, obrazlılığını zəiflətmək cəhdi göstərmişlər. Nizami poemalarının təkə üslubi özəlliklərinə deyil, həm də ideoloji planına təcavüz etmiş bu cür uğursuz nəzirələr sırasında Bertels farsdilli hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvinin «Xəmsə»sini nümunə gətirir. Əmir Xosrov Nizami poemalarına xas olan psixoloji, fəlsəfi və ictimai dərinliyi aradan götürərək onlara istisnasız olaraq kurtuaz tonallıq vermişdir. Əlbəttə, bunun əsas

səbəblərindən birini Əmir Xosrovun müəyyən mənada saray şairi olması təşkil edir ki, Nizami özünü şahlara bu cür xidmətdən qoruyub saxlaya bilmiş və bunun sayəsində də dünya ədəbiyyatına dərin fəlsəfi və demokratik məzmunlu əsərlər bəxş etməyə nail olmuşdur. Y.E.Bertels Əmir Xosrovun «Məcnun və Leyli» poemasından gətirdiyi bir beytlə fikrini sübuta yetirir. Həmin beytin sötri tərcüməsi belədir: «Mənə qulaq asmayan nəfsin ucbatından / Özüm kimilərin önündə ayaq üstə dururam.» (2) Əlbəttə, bu baxımdan N.İ. Priqarinanın Y.E. Bertelsə və onun tələbəsi Q.Y.Əliyevə əks mövqə tutması o qədər də ciddi elmi xarakter daşımır. (3)

Buna baxmayaraq, ən uğursuz nəzirələr də dolayı yolla Nizami poemalarının populyarlaşmasına xidmət göstərmiş, şairin əsərlərinin qlobal səviyyədə təbliğinə və ölməzliyinə səbəb olmuşdur. Nizami poemalarının obrazlı-simvolik sıraları Avropa ədəbiyyatına da təsir göstərmişdir. Belə ki, Bertelsin fikrincə, Bokaçxonun «Ameto» romanı bilavasitə «Yeddi gözəl» poemasının təsiri altında yaradılmışdır. Nizamişünaslıqda əsasını Y.E. Bertelsin qoyduğu bu tədqiqat istiqamətində sonralar sanballı bir monoqrafiya qələmə alınmışdır. (2)

Ancaq ta XX yüzilliyin ortalarına qədər Nizami əsərlərinin Avropa dillərinə dəqiq tərcümələri olmadığından, Azərbaycan şairinin dühasına verilən yüksək qiymət Avstriya şərqsünası Yozef fon Hammerin tərcümələrindən alınan materiala əsaslanırdı.

Şübhəsiz ki, Nizami əsərlərinin dəqiq və obrazlı tərcüməsi bir çox çətinliklərlə bağlıdır. Birincisi, bunun üçün farsı-dəri dilinin bütün poetik incəliklərinə bələd olmaq lazımdır. İkincisi, tərcümənin adekvat-

lığı onunla mürəkkəbləşir ki, Nizami bir çox bən-zətmə və metaforaları müxtəlif elm sahələrindən gö-türmüşdür. Nəhayət, şairin yaşayış yaratdığı dövrün ruhunu və üslubunu, məişət və dünyagörüşü özəllik-lərini, ideologiya və fəlsəfəsini dərinliklərinə qədər öyrənmək lazımdır. Hələ bunlar azmış kimi, tərcümə-çi islam və zərdüştilik mədəniyyətləri ilə dərinlənd-ərinə tanış olmalı, Nizami poemalarındaki mifoloji obrazları intepretasiya etməyi bacarmalıdır.

Uyğun olaraq, bu cür tərcümənin öhdəsindən an-caq incə interpretatorluq istedadı olan şərqşünas alim gələ bilər. Y.E. Bertels məhz bu funksiyayı yerinə yetirərək «Xəmsə»nin rus dilinə tərcümə işində şərq-şünas filoloqların və müxtəlif elm sahələri nümayən-dələrinin söylərini birləşdirməyə nail olmuşdur.

Y.E. Bertelsin rəhbərliyi altında bir qrup mütəxəs-sisin tərcüməsinin keyfiyyətini əvvəldən ciddi-cəhdlə hazırlanmış sətiri tərcümələr və işə cəlb olunmuş şair-lərin yüksək sənətkarlığı təmin edirdi. Ancaq buna baxmayaraq, Y.E. Bertels yazırdı ki, «əlbəttə, biz hələ Nizaminin bütün zənginliyini əhatə etməkdən çox uzağıq». (1, s. 150)

Alim haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, Nizami əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi müstəsna dərəcədə çətin işdir. Əlbəttə, bu və ya digər dərəcədə dəqiqlik-lə Nizaminin əsas fikirlərini vermək, onun əsərlərinin ideoloji və dünyagörüşü aspektlərini təqdim etmək olar. Şairin dilinin bütün zənginliyini, zərif söz oyu-nunu, «Xəmsə»nin obrazlı-simvolik sıralarını rus dilinə çevirmək daha çətin bir işdir. Nəhayət, Ber-telsin fikrincə, hətta uğurlu tərcümə belə geniş ədəbi şərhlər tələb edir. Nizami zamanının oxucusu üçün şərhə ehtiyacı olmayan mətnlər səkkiz yüzildən

sonrakı oxucu üçün müfəssəl ədəbi şərhlərə və izahlara ehtiyac duyur.

Bertels fikrini ümumiləşdirərək deyirdi ki, Niza-mi Gəncəvinin əsərlərindən kifayət qədər həzz almaq üçün onu oxumaq yox, öyrənmək lazımdır. Alim özünə və başçılıq etdiyi tərcüməçilərə məhz belə bir tərcüməçilik və şərhçilik vəzifəsi müəyyən etmişdi.

Bertelsin rəhbərliyi altında kollektivin tərcüməçi-lik fəaliyyəti Nizami Gəncəvinin yubileyinə hazırlıq-la şərtlənmişdi. Əvvəlcə yubileyi 1941-ci ildə keçir-mək istəyirdilər, ancaq İkinci dünya müharibəsi dahi Azərbaycan şairinin yubileyini vaxtında keçirməyə mane oldu. Yubiley 1947-ci ildə keçirildi və o zaman da sovet şərqşünaslarının üzərinə məsul və çətin bir vəzifə – Nizami əsərlərinin tənqidi mətnini hazırla-maq vəzifəsi qoyuldu. Bu işə rəhbərlik də Y.E. Bertelsə tapşırıldı.

Şərqşünas alimlərin gərgin əməyi sayəsində Nizami Gəncəvinin ən qədim və qiymətli əlyazmaları toplandı, sonrakı interpolyasiyaları təmizləməyə im-kan verən tənqidi mətnlər hazırlandı, bir çox korlan-mış misra və beytlərin düzgün variantı bərpa edildi. Bu mətnlər əsasında rus dilinə və onunla paralel ola-raq Azərbaycan dilinə sətiri tərcümələr edildi ki, bu-nun da nəticəsində sonrakı poetik tərcümələrin hazırlanmasının binası qoyuldu.

Şübhəsiz ki, Nizami mətnləri üzərində çalışan şair-tərcüməçilərə xas olan orijinal yaradıcılıq mane-rası «Xəmsə»ni bir qədər müasirləşdirmiş və dəyiş-dirmişdir. Ancaq Yevgeni Eduardoviçin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, «fərdi yaradıcılıq üslublarının rən-garəngliyi Azərbaycan klassikinə poetik nitqini fərqləndirən səciyyəvi xüsusiyyətlərin oxucuya çatdırıl-

masına mane olmamışdır». (1, s. 160) Başlıca iş yerinə yetirilmiş, Gəncə mütəfəkkiri öz rus oxucusunu tapmışdı.

SSRİ Elmlər Akademiyası Şərqsünaslıq İnstitutunun bir qrup mütəxəssisi Nizami əsərlərinin rus dilinə tam filoloji tərcüməsini hazırladı. Bu tərcümənin əsasında görkəmli şair və filoloq, «Ərməğan» jurnalının naşiri Vəhid Dəstgirdinin 1935-ci ildə Tehrandə çap etdirdiyi «Xəmsə» dururdu. «Xəmsə»nin tam nəşri ilə yanaşı, Dəstgirdi Nizaminin əvvəllər çap olunmayan lirik şeirlər divanını da hazırlayıb nəşr etdirmişdi. Divan 1940-cı ildə «Ərməğan» jurnalında «Gəncineyi-Gəncəvi» adı altında çap olundu. Bu nəşrin əsasında duran səkkiz əlyazmasından ikisi Oksforddakı Bodlean kitabxanasında, biri Berlində, üçü Hindistanda, biri Təbrizdə saxlanırdı. Bunlarla yanaşı, hind alimi Əxtərmiyan Cunakədənin hazırladığı mətndən də istifadə olunmuşdu. Doğrudur, bu əlyazmalar bir-birindən o qədər də fərqlənmir və hamısı bir qədim nüsxəyə bağlanırdı ki, bu da onların elmi əhəmiyyətini azaldırdı. «Nizami» poetik təxəllüsündən sonralar da bir sıra şairlərin istifadə etməsi də Azərbaycan şairinin lirik irsini bərpa etmək işini xeyli dərəcədə çətinləşdirirdi.

Dəri dilində orta əsr abidələrinin bilicisi və naşiri kimi Dəstgirdinin xidmətlərini yüksək qiymətləndirən Bertels onun yol verdiyi yanlışlıqları və nöqsanları da göstərməyi unutmurdu. Bu nöqsanlardan ən başlıcası o idi ki, Dəstgirdi mətnin tərtibi zamanı əlyazma variantlarını göstərmirdi, bu isə mətnin dəyişməsi panoramını izləməyə, Nizami əsərlərinin korpusunu tarixi perspektivdə görməyə imkan vermirdi. Tehran nəşrinin nöqsanlarından biri də bu

idi ki, Vəhid Dəstgirdi Nizaminin öz əsərləri ilə yanaşı, sonralar müxtəlif təqlidçi və uydurmaçı şairlərin Nizami təxəllüsü ilə yazdıqları zəif şeirləri də divana daxil etmişdi. Bertels bu barədə yazırdı: «Biz ən azı yeddi başqa Nizami tanıyırdıq, Səfəvilər dövründə isə bu təxəllüsdən çox tez-tez istifadə olunurdu. Divanın tərtibçilərinə yalnız bir şey lazım idi: şeirin sonunda Nizami təxəllüsü olsun. Bunun hansı Nizami olması isə onları maraqlandırmırdı. İndi Nizami divanı adı altında məşhur olan məcmuə belə yaranmışdır.» (4, s. 232)

Divanın filoloji tərcüməsini hazırlarkən Bertels bütün bu xətalara düzəltməyə çalışmışdır. Rus dilinə tərcüməçilər özlərinin başlıca vəzifələrini Nizami əsərlərinin obrazlı-sivmolik sıralarını adekvat şəkildə canlandırmaqda, şairin dərin mənalı incə metaforalarını verməkdə, «Xəmsə» və lirik şeirlər divanının dil zənginliyini və rəngarəngliyini qorumaqda görüdürlər. Sonralar Bertels yazırdı ki, «tərcüməçilər hərflikdən və oxucu üçün aydın olmayan ifadələri kalka etməkdən qaçmışlar». (2, s. 23)

Rus dilinə tərcümə ilə paralel şəkildə Bakıda Nizami əsərlərinin Azərbaycan dilinə tam filoloji tərcüməsi hazırlanırdı. Hər iki tərcümə sonralar edilən poetik tərcümələrin əsasını təşkil etmişdir. Bertels bu işdə də öz yaxından köməyini əsirgəməirdi.

Nizaminin son poemasının hər iki hissəsi – «Şərəfnamə» və «İqbalnamə» 1939-1940-cı illərdə Y.E. Bertels və A.A. Arends tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmişdir. Bertels «Şərəfnamə»yə qiymətli şərhlər də yazmışdır. Rus şərqsünası «Şərəfnamə»ni tərcümə edərkən maksimum dəqiq olmağa, Nizami dilinin zənginliyini və obrazlılığını saxlamağa, şairin

ruhunu oxucuya çatdırmağa çalışmışdır.

«Şərəfnamə»nin filoloji tərcüməsi 1940-cı ildə Bakıda çap olunmuşdur, ancaq nəşirlərin günahı üzündən bu nəşrdə həddən artıq xətalər və yanlışlıqlar getmişdir. Bütün bunlar yalnız 43 ildən sonra Bertelsin tələbələrindən olan professor Q.Y.Əliyev tərəfindən islah edilmiş və tərcümə mükəmməl şəkildə 1983-cü ildə «Elm» nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur. Alimin fikrincə, hər iki tərcümə çağdaş tələblərə cavab verməkdən çox uzaqdır. (5, s. 18) Məsələ bundadır ki, keçən əsrin qırxıncı illərinin əvvəllərindən ötmüş dövr ərzində istər Azərbaycan, istərsə də dünya nizamişünaslıq elmi xeyli inkişaf etmiş, zənginləşmiş, Nizami yaradıcılığındakı bir çox poetik vasitələr özünün yeni şərhini tapmış və bu baxımdan da tərcümələrdə istifadə olunmalıdır. Ancaq bununla yanaşı, nə qədər ki, «İskəndərnamə» poemasının daha dəqiq və parlaq filoloji tərcüməsi əlimizdə yoxdur, Y.E. Bertelsin tərcüməsi özünün tarixi və bədii əhəmiyyətini itirə bilməz. Bertelsin filoloji tərcüməyə əlavə etdiyi şərhlər də nizamişünaslıq elminin inkişafında böyük rol oynamışdır. Nəhayət, Yevgeni Eduardoviç Nizami dövrünün yalnız elmi deyil, həm də bədii qavranması sahəsində tay-bərabəri olmayan şəxsiyyətlərdən biri kimi, Nizami Gəncəvinin «həyat mətnini» onun əsərlərinin mətni ilə – «sənət mətni» ilə heyrətamiz dərəcədə dəqiq, dərin və istedadlı şəkildə uzlaşdırı bilirdi. Buna görə də tədqiqatçı Nizaminin poetik dilini adekvat obrazlı-simvolik səsləndirməyə ehtiyacı olan estetik fenomen kimi anlayır və belə də təqdim edirdi.

Obrazlı desək, Bertels yaxşı başa düşürdü ki, şair

dillə yox, dil şairlə danışır və buna görə də yeni dövrün dəyərlər sistemi, obrazlılığı, və simvolikasına uyğun olaraq Nizaminin poetik dilini «təshih» etməyə çalışmışdır. Bertelsin filoloji tərcüməsi – Nizaminin bədii-fəlsəfi aləmini mümkün qədər dəqiqliyi ilə oxucuya çatdırmaq məqsədini güdüdü. Buna görə də alim-tərcüməçi çağdaş dövrün ruhuna və üslubuna uyğun olaraq Nizami mətnini adaptasiya etmək və ya şərh etmək fikrindən çox uzaq idi. Bertelsin «Şərəfnamə» tərcüməsinin ən başlıca məziyyətlərindən birini də məhz bu cəhət təşkil edir.

«Şərəfnamə» tərcüməsi bir nizamişünas kimi Y.E.Bertels üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bunun səbəblərindən biri də bu idi ki, məhz «Şərəfnamə»də ədalətli və müdrik hökmdar kimi İskəndərin bədii obrazı formalaşır. Əsərin sonrakı hissəsində isə bu hökmdarın peyğəmbərlik və filosofluq fəaliyyəti təsvir edilir. Bertels də Nizami yaradıcılığında ədalətli hökmdar konsepsiyasının qızgın tərəfdarlarından biri kimi, bu əsərə xüsusi maraq göstərməyə bilməzdi.

Şübhəsiz ki, Nizaminin poeması bir çox cəhətdən tarixi realilərlə uzlaşmır; ancaq Ön Asiyanın orta əsr ədəbiyyatlarında İskəndər haqqında yaranmış mif də yalnız bəzi momentlərində fatehin real həyatı ilə kəsişirdi. Mifdəki süjetin əsiri olmayan Nizami Gəncəvi öz orijinal İskəndər obrazını yaratmağa nail olmuş, bununla da öz qəhrəmanının adını ədalət və müdriklik simvoluna çevirə bilmişdi.

«İskəndərnamə»nin rus dilinə filoloji tərcüməsinə yazdığı ön sözdə Q.Y.Əliyev belə bir faktı dəqiqləşdirir ki, İskəndər Zülqərneyn obrazı Qurani-Kərim tərəfindən müqəddəsləşdirilmişdir. Uyğun

olaraq, burada məsələ yalnız Makedoniyalı İskəndər obrazının ideallaşdırılmasında və mifləşdirilməsində deyil; biz həm də İskəndər obrazının Quran güzgüsündəki əksinin islam şairi tərəfindən qavranılmasını və bədii təqdimini görürük. Məhz buna görə Nizami qəhrəmanı ən yüksək insan məziyyətlərinə – müdriklik, kəşflərə və tilsimlərə can atan yorulmaz ruh, cəsurluq, mərdlik və ədalət kimi sifətlərə malikdir.

Nizami poemasında İskəndər mənəvi yüksəlmə mərhələlərindən keçir. Bunlar müəyyən mənada sufi «dayanaqlarına-məqamlarına» uyğun gəlib, son nəhayətdə peyğəmbərlik dərəcəsinə qədər yüksəlir. İskəndər obrazının keçdiyi bu mənəvi yüksəliş yolu bir çox cəhətdən sufi mistisizminin təsirini öz üzərində gəzdirir. Elə makedoniyalı fatehin özü də insan övladının çata biləcəyi ən yüksək «ruhani dayanacağı» yetişmiş sufi-mistiki xatırladır. Nizami özü poemada buna işarə edərək yazır:

*Mən adlı-sanlıların adına fal vurdum,
Onun əfsanəsi üçün hansı bir güzgüyə baxdımsa,
İskəndərin xəyalı onda canlandı. (5, s. 48)*

Poema bir çox yerlərdə didaktik və fəlsəfi ricətlərlə müzəyyən edilir ki, bu da əsərdə təsvir edilən insan şəxsiyyətinin ruhani yüksəlişini göstərmək üçün seçilən bədii vasitələrdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Hələ ilk didaktik-fəlsəfi ricətlərdən birində – «Hatifin Nizamiyə təlim verməsi haqqında» adlı hissədə oxucunun gözü qarşısında sufi peyğəmbəri, yoldan azmışlara yol göstərən, qəriblərə simsar duran yaşıl geyimli Xızrın obrazı canlanır. Xızr üzünü Nizamiyə tutaraq belə müdrik nəsihət verir:

*Ey ülvi sənət qasidi, sən də
Yel kimi dünyanın başına dolanma.
Gövhər çıxararkən öz kəsərini itilə,
Şeir gəlininə şəkər-noğul saç.
Sən İskəndərin mədənindən gövhər çıxar,
İskəndər özü o gövhəri almağa gələr.
İndi dünya hökmdarı müştəri gələr,
Tezliklə sənün işin göylərə qalxar. (5, s. 48)*

Nizami əsərlərinin filoloji tərcüməsinə başlarkən, Bertels, təbii ki, şairin əsərlərinin başqa, o sıradan Avropa dillərinə tərcümələrini də nəzərdən keçirmiş, uyğun müqayisələr aparmışdı. Xüsusi halda, C. Atkinsonun 1836-cı ildə ingilis dilində nəşr olunmuş «Leyli və Məcnun» tərcüməsini Bertels qeyri-dəqiq və bəzi yerlərdə yanlış tərcümə adlandırmışdı. Kazan universitetinin professoru F. Erdmanın tərcümələrini, o sıradan İskəndərin ruslarla müharibə epizodunun tərcüməsini diqqətləyişə saysa da, yüksək peşəkar əsər hesab etməmişdi. Tədqiqatçı bu barədə yazır: «Erdmanın əlində səkkiz yaxşı əlyazması olduğuna baxmayaraq, XII yüzil Zaqafqaziya poeziyası ilə tanış olmadığından, mətndə və tərcümədə elə yanlışlıqlara yol vermişdi ki, bunu indi hələ təzə başlayan şərqsünas da etməzdi.» (2, s. 400)

İstər İ. Xartın fars poeziyası nümunələri toplusunda nəşr olunmuş Nizami poemalarından fraqmentlərin alman dilinə tərcüməsini, istərsə də İ. Pidzinin İran ədəbiyyatı tarixi oçerklərində özünə yer almış italyanca tərcümələri Bertels qafiyəpərdazlıq cəhdləri kimi qiymətləndirmiş və bunlara ciddi elmi qiymət verməmişdir. K. Uilsonun tərcümələri haqqında da

Bertels o qədər yüksək fikirdə deyildir. Uilson tərcümə zamanı tənqidi mətndən istifadə etmədiyinə görə, onun tərcüməsi ciddi dəyişikliklər və əlavələr, bir çox misra və beytlərdə dəqiqləşdirmələr tələb edir.

Bertels Nizami poemalarının rus dilinə tərcümələrini də təhlil etmiş, «Xosrov və Şirin»dən (Y. Duna-yevski) və «Leyli və Məcnun»dan (A. Qloba) tutmuş A.Y. Qruzinski və Q.M. Ptisinin mənzum tərcümələrinə qədər örnəkləri nəzərdən keçirmişdir. A.Y. Qruzinski «Yeddi gözəl» poemasının novellalarından birinin rus dilinə tərcüməsi haqqında rəyini Bertels 1923-cü ildə «Vostok» jurnalında çap etdirmişdir. Bu rəydə Y.E. Bertels A.Y. Qruzinski tərcüməsində obrazların kasadlığını, qafiyələrin bayağılığını və tərcümənin qeyri-dəqiqliyini qeyd etmişdir. Bertels bu baxımdan ciddi narahatlığını bildirib deyirdi ki, Nizami yaradıcılığı ilə tanış olmayan oxucu elə güman edəcəkdir ki, «böyük şairin poemasında bayağı obrazlar qaynaşır, halbuki bütün bunlar tərcüməçinin günahıdır.» (6, s. 143-144)

Nəticədə tədqiqatçı belə bir qənaətə gəlirdi ki, sadalanan tərcümələrin hamısı – orijinalın parlaq obrazlarının solğun və tutqun əksindən başqa bir şey deyildir. Ancaq bununla belə, Yevgeni Eduardoviç belə bir faktı da inkar etmirdi ki, Nizami Gəncəvi əsərlərinin məzmun dərinliyini və forma kamilliyini ancaq elə bir şair verə bilər ki, istedadca «Gəncə dahisinə» yaxınlaşa bilsin. Uyğun olaraq, Bertels nizamişünaslığın birinci dərəcəli vəzifəsini ideal mənzum tərcümələrin deyil, ilk növbədə dəqiq və adekvat filoloji tərcümələrin hazırlanmasında görürdü. Alim bu barədə yazırdı:

«Uğurlu alındığı halda qiymətli bədii əsər ola

biləcəkdir mənzum tərcümələrin zərurətini inkar etmədən, mən belə hesab edirəm ki, bədii nəslə edilmiş, orijinalın mənasını dəqiq verən və Nizami sənətkarlığının ecazlarını açan şərhlerle təchiz olunmuş filoloji tərcümələrin həyata keçirilməsi daha zəruridir.» (2, s. 23) Y.E. Bertelsin rəhbərliyi altında SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutunda yerinə yetirilmiş nəslə (filoloji) tərcümə məhz bu məqsədin həyata keçirilməsi yolunda irəli atılmış nəhəng addım kimi qiymətləndirilməlidir.

Yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, bu tərcümənin əsasında Vəhid Dəstgirdinin Tehran nəşri durmuş, ancaq iş prosesində dəqiqləşdirmələr aparmaq üçün başqa əlyazmalarından istifadə edilmişdi. Tərcüməçilər Nizami dilinin zənginliyini bütün dəqiqliyi və obrazlılığı ilə verməyə cəhd göstərməklə yanaşı, rus oxucusuna anlaşılmaq üçün nitq vahidlərinin kalka edilməsindən də qaçmağa çalışmışdılar.

Rus dilinə tərcümə ilə yanaşı, Bakıda Nizami poemalarının və lirikasının tam mətninin Azərbaycan dilinə mənsur tərcüməsi də hazırlanmışdı. Bu mənsur tərcümələrin hər ikisi sonradan mənzum tərcümələr üçün əsas rolunu oynamışdı. Həmin işi ümumiləşdirən Bertels yazırdı: «Demək olar ki, son il yarımında sovet alimləri tərəfindən Nizaminin poetik irsinin tərcüməsi sahəsində o qədər iş görülmüşdür ki, şərqsünaslıq öz əsr yarımliq mövcudluğu dövründə bu işi görə bilməmişdir.» (2, s. 23)

Beləliklə, Bertels və onun rəhbərlik etdiyi tərcüməçilər qrupu sonrakı ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatçıları üçün nizamişünas alimlərə möhkəm baza yaratmış oldu. Nizami əsərlərinin rus və Azərbaycan dillərinə dəqiq, obrazlı, eyni zamanda elmi tutumlu tərcümələ-

ri olmadan şairin yaradıcılığının uğurlu mənzum tərcümələri haqqında danışmağa belə dəyməzdi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Низами. Избранные произведения (вступительная статья и комментарии Е.Э. Бертельса). Москва: Советский писатель, 1947, 438 с.
2. Бертельс Е.Э. Низами и Фузуди. Избранные труды. Т. 2. Москва: Наука, 1962, 555 с.
3. Пригарина Н.И. «Восемь раев» Амира Хосрова Дехлеви (к вопросу о композиции поэмы) // Литературы Индии. Москва: 1979, с. 88-94.
4. Бертельс Е.Э. Низами. Творческий путь поэта. Москва: Изд-во АН СССР, 1956, 316 с.
5. Низами Гянджеви. Искендер-намэ (перевод с фарси и комментарии Е.Э. Бертельса и А.К. Арендса. Под редакцией Г.Ю. Алиева). Баку: Элм, 1983, 590 с.
6. Бертельс Е.Э. Низами. «Семь красавиц». Рассказ индийской царевны (перевод А.Е. Грузинского. Издание М. и С. Сабашниковых). Москва: 1922; «Восток», Всемирная литература. Кн. 2, 1923, с. 143-144.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

«NİZAMİ İRSİ MİLLİ MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ»

Respublika elmi konfransının

M A T E R İ A L L A R I

XANƏLİ BABAYEV

NİZAMİ «İSKƏNDƏRNAMƏ» POEMASINDA MAARİFÇİ HÖKMDAR OBRAZI

İslam dini tarix səhnəsinə çıxdıqdan sonra öz marifəpərvər ideologiyası ilə ən müxtəlif xalqların mədəniyyət və ədəbiyyatının inkişafı və yeni-yeni ideyalarla zənginləşməsi üçün əlverişli zəmin oldu. Hicri III-IV (miladi IX-X) əsrləri «müsəlman renessansı» kimi xarakterizə edən Avropa şərqşünası Adam Mes bu dövrdə İslam Şərqində elm və maarifin görünməmiş dərəcədə inkişaf etməsini vurğulayaraq yazır:

«Köhnə bədii ədəbiyyatdan (ədəb) bütöv bir sıra dünyəvi elmlər qopub ayrılır. Buna qədər ancaq ilahiyyat və fəlsəfənin öz elmi üslub və metodu var idi. Bu zamandan etibarən isə filologiya və tarix, eləcə də coğrafiya öz üslub və metodunu işləyib hazırlayır. Bundan sonra alimlər artıq öyləndirmək, mümkün qədər çox və ən müxtəlif şeyləri bir yere yığmaq istəmir, ixtisaslaşmağa başlayır, öz biliklərini sistemləşdirir və nəticə çıxarmağa başlayırlar.»[1, s. 147]

Azərbaycan ədəbiyyatının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi ən böyük dühalardan biri olan Nizami

Gəncəvinin yaşayıb-yaratdığı XII əsrdə də islam dünyasında elmlərin bütöv bir sistemi maarifçilik görüşlərinin intişarı üçün zəmin olmuşdu. Ancaq bütün elmlərin əsasında yenə də İslam aləminin ana kitabı – Qurani-Kərim və ulu Peyğəmbərimizin hədisləri durur, onların ideoloji əsasını təşkil edirdi. XIII əsrin böyük Azərbaycan alimi və ictimai-siyasi xadimi Xacə Nəsirəddin Tusi «Əxlaqi-Nasiri» əsərinin başlanğıcını başdan-başa Quran ayələri üzərində qurmuşdu:

«Saysız tərif, hesabsız mədh dünyalar sahibinin böyük izzət və əzəmətinə layıqdır; o, ilk yaradılışın ilk anlarından «hər şeyi yaratmağa başladı», varlıqların bütün növləri onun ilham mənbəyinin məhsuludur, o, «özünə oxşar yaratmaq istədiyi insanın» mayasını qırx üsul ilə təkmilləşdirə-təkmilləşdirə qırx dəfə bir şəkildən başqa şəkllə, bir haldan başqa hala saldı: «insanın pəlçığını qırx gün öz əlimlə yoğurdum» dedi; son mərhələ çatdıqda, onda bəyənməyə layiq əlamətlər meydana çıxdıqda, heçdən yaradılmışların ən yaraşığı olan insan surətini ona bəxş etdi və öz əmri ilə ona bir dəfə «ol» deməklə ruh verdi: «Bizim əmrimiz yalnız bir dəfə verilir»; «ol!» əmri verilməyə bir göz qırpımında, bəlkə də ondan daha tez hər şey hazır olur...»[2, s. 32] Tusi əsərin giriş hissəsində Quranın on yeddi ayəsindən sitat gətirir və öz maarifçi fikirlərini bunların köməyi ilə əsaslandırır.

Mühəmməd Salih Əbdürrəhman və İsa Mühəmməd Salih Peyğəmbərin bir hədisində Quranın maarifçilik missiyasını bu cür əsaslandırırlar:

«Quranda sizdən əvvəl olmuş və sizdən sonra olacaq şeylər haqqında xəbər, sizin aranızda baş

verən şeylər haqqında hökm vardır. O, haqqı batildən ayırd edən sözdür, oyuncaq deyildir. Kim zalımlıq edib ondan üz döndərsə, Allah onu həlak edər; kim də onu qoyub doğru yolu başqa şeydə axtararsa, Allah onu zəlil edər.»[3, s. 11]

Nizami də bu məsələdə sağlam məntiqlə düşünmüş və öz fikirlərini bu baxımdan irəli sürərək, oxucunu inandırmağa nail olmuşdur. Şairin ideal hökmdar və xoşbəxt ictimai quruluş axtarıqlarının yekunu mərhələsi olan son poemasında Nizami sanki gələcək nəsillərə öz nəsihət və tövsiyələrini çatdırmaq istəmişdir. Poemanın ənənəvi giriş hissələrindən başlayaraq, şair onu düşündürən suallara cavab axtarır, xəyali opponenti ilə polemikaya girir, bəzən öz fikrini sübuta yetirir, bəzən isə təslim olub geri çəkilir; ancaq növbəti mübahisələr üçün yenə də yer qoyur.

«İskəndərnamə» poemasında Nizami bütün yaradıcılığının ana xəttini təşkil edən maarifçi hökmdar obrazının əsas portret cizgilərini öz oxucusuna təqdim etməyə nail olmuşdur. «Şərəfnamə» poemasının «Minacət» hissəsində oxuyuruq:

*Hər bir surət aqlın, zəkanın yanında
Onu çəkən rəssamın varlığına dəlalət edir.
Səninlə mənim aramda çox mənzillər var,
Səni ancaq sənin qüdrətinlə tapmaq olar.
Asimanda və yerdə olan sirlər
İnsan düşüncəsinin əndazəsindədir.
Düşüncə əndazəsindən qabağa düşmək istəsə,
Başını əndazənin sərhəddindən kənara çıxara bilməz.
Hər bir səviyyəyə o qədər çata bilər ki,
O səviyyənin sərhəddi sona yetir.
Kainatın həddi sona çatanda*

*Düşüncədə cəhətlərdən əsər qalmaz.
Düşüncə bundan artıq düşünə bilmir:
Sən varlıq deyilsən, onun fəvqündəsən!*

[4, s. 27-28]

Deməli, bütövlükdə insan zəkasına, düşüncəsinə çox yüksək qiymət versə də, onun ancaq varlıqlara, yaradılmışlara aid sahədə əməliyyat aparmasına, onu əhatə edən aləmin sirlərinə nəzər sala bilməsinə, bunları açma bilməsinə yol verilir. Nizami elm və sənət adamlarını – alim və şairləri insanlara xidmət etməyə səsləyir, öz bilik və bacarıqları ilə onların həyatdakı çətinlik və problemlərini həll etməyi bir insanlıq vəzifəsi kimi onların qarşısına qoyur. Poemanın «Öz halı və ruzigarın gedişi haqqında» elmi-əxlaqi düşüncələr təsiri bağışlayan hissəsində şair üzünü elm-sənət adamlarına tutaraq deyir:

*Sən nə qırmızı kükürd, nə ağ ləlsən ki,
Arayan səndən ümitsiz qayıtsın.
Adamsansa, adamlara qarış,
Adam adamla ünsiyyət bağlar.
Əgər əlçatmaz xəzinəsənsə,
Bil ki, yerin altı belələriylə doludur.
Meyvəyeyən meyvə ağacından uzaq düşərsə,
Xurma ağacında ya xurma olsun, ya tikan.*

[4, s. 39]

Nizami insanlara xeyir verməyən alim və şairləri ancaq öz dərisini bəzəməklə məşğul olan tülkü, yerin altında olan xəzinə, insanlardan uzaq bir səhrada bitmiş xurma ağacına bənzədir və onların heç bir mənə və əhəmiyyət daşmadığı fikrinə gəlir. Böyük mütə-

fəkkir məhz insanların mənafeyi naminə öz biliklərini sərf edən sənətkarları ölməz sayır, onların zamanın fəvqündə durduqlarını söyləyir, yer üzərində insan yaşadığıca, onların da canlı qalacağı ideyasını irəli sürür:

*Sənin duaların hər bir arzu üçün can atsa,
Mən amin deyərəm, müstəcəb olar.
Salam söyləyərsən, salam çatdıraram,
Sən mənə tərəf gələrsənsə, mən də günbəddən enərəm.
Məni özün kimi canlı, diri bil,
Sən tənə gəlsən, mən cana gələərəm.
Sən məni tək təsəvvür etmə,
Çünki mən səni görürəm, sən məni görmürsən.*

[4, s. 41]

Əlbəttə, aydındır ki, Nizaminin bu sözlərində mistika axtarmaq lazım deyil. Bu – şairin rəmz və metafora dililə gələcək oxucuya çatdırmaq istədiyi, öz yüksək sənəti və ölməz ideyaları ilə onun müasiri olması fikrini izhar etməsidir. Nizaminin öz dərin mənalı fikirlərini, qabaqcıl maarifçi görüşlərini gələcək nəsillərə çatdırmaq arzusunun bir səbəbi də müasirlərinin onu lazımınca başa düşməməsi, kifayət qədər qiymətləndirməməsi və bu üzdən də onun sənətinin bütün gücü ilə xalqa xidmətə yönəldilməməsidir. Hələ «Yeddi gözəl» poemasında bu cəhətdən giley-güzarını:

*Mənim türklüyümü bu həbəşdə almırlar,
Ləzzətli dovğamı yemirlər.*[5, s. 155]

beyti ilə ifadə edən şair, «İskəndərnamə»də bu haqlı şikayətlərini davam etdirərək yazırdı:

*Söyləmək o zaman mənfəət verər ki,
O sözlər aləmə səs salsın.
Söyləyən layiqli cavab almasa,
Sözləri boş yerə demək nə gərək?
Ağzı mismarla bağlamaq daha yaxşıdır,
Nəinki danışib sözləri havayı yandırmaq.
Nə danışım, ey məni eşitməyən insan,
Sənin qulağın ancaq yatmaq, yemək söhbətinə yönəlib.
Sən hardan biləsən ki, mənim sənətim nədir,
Və təbili özüm öz qapımda çalırım.
Məndə çoxlu qiymətli mətahlar var,
İstəyən olmasa, üzə çıxarmaram.
İnci müştərilərinin gözü sədəf kimi bağlıdır –
Belə kasadlıqda mal satmaq düz deyil.
Belə bir qiymətli gövhərım olduğu üçün
Mənim gövhər tanyana və sevənə ehtiyacım var.
Ruzigardan belə bir dinləyici istəyirəm ki,
Mənə dərslər verənin sirrini ona açım.*

[4, s. 43]

Əsas süjet daxilində lirik ricətlərin verilməsi baxımından Nizami yaradıcılığında «İskəndərnamə» unikal bir yer tutmaqdadır. Əslində, böyük şairin bu son poemasında hər bir başlığın əvvəlində saqiname verilməsi və bundan sonra əksər hallarda müxtəlif həyat məsələlərinə, mütəfəkkir şairin maarifçi görüşlərinin şərhinə həsr edilmiş lirik ricətin gəlməsi əsərin janr elementinə çevrilmiş olur.

Qədim rus ədəbiyyatının aparıcı motivlərini və əsas xüsusiyyətlərini xarakterizə edən D.S.Lixaçov

bədiiliyin nisbətən aşağı səviyyəsini kompensasiya etmək üçün bu ədəbiyyatdakı yüksək vətəndaşlıq mövqeyini ön plana çəkərək yazır:

«Qədim rus ədəbiyyatının ciddiyyəti bir də onunla şərtlənmişdir ki, onun başlıca əsərləri sözün ən yüksək mənasında vətəndaşlıq mövqeyində dururlar... Müəlliflər öz yazıçılıq işlərini Vətənə xidmət kimi qavarırlar. Qədim rus müəlliflərinin idealları nə qədər yüksəkdirsə, gerçəkliyin nöqsanları ilə barışmaq onlara bir o qədər çətin olur.»[6, s. 6]

Əgər qədim rus ədəbiyyatının yaradıcıları bədii səviyyəni vətənpərvərliyə qurban verirdilərsə, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərində, xüsusi halda Nizami yaradıcılığında biz hər iki prinsipin ən yüksək səviyyədə çiyin-çiyinə getdiyinin şahidi oluruq.

«Dara elçisinin İskəndərin yanına gəlməsi» bölümünün əvvəlində dünyanın vəfasızlığını, faniyini həmişə yadda saxlamaqla ədalət və insanpərvərlik təbliğ edilir:

*Gəl indi zülmdən əl çəkək,
Ancaq ədalət ilə zülmdən qurtarmaq olar.
Nə üçün biz ili-ay dünyaya ürək bağlayaq,
Dünya divxanadır, həm də yolumuzda quldurduz.*

[4, s. 112]

Əlbəttə, aydındır ki, bu parçada özünü göstərən terki-dünyalıq motivləri heç də mütləq mənə kəsb etmir və yalnız insanları, xüsusən hökmdarları ölümün varlığını yaddan çıxarmamaqla ədalətə sosləmək məqsədi güdür. Bunun özü də Nizaminin yüksək vətəndaşlıq mövqeyinin bariz ifadəsinə çevrilir. Fik-

rimizi Y.Höyziqanın bir müddəası ilə əsaslandırmağa çalışacağıq. Böyük mediyevist yazır:

«XV əsr poeziyası (Avropa poeziyası nəzərdə tutulur – X.B.) özünün ən yüksək zirvələrinə – ağır, sanballı fikirləri ifadə edərkən və bunu mümkün qədər gözəl şəkildə təsvir edərkən çatmış; bu poeziya hər hansı səhnəciyi təsvir edərkən və ya ovqat yaratmağa çalışarkən daha cəlbədicə olur.»[7, s. 332]

Bundan fərqli olaraq, İslam Şərqində yaranmış və öz zirvəsini Nizaminin epik yaradıcılığında tapmış poeziya məhz ağır və sanballı fikirləri ifadə etmək, bu fikirlərdə İslam maarifçiliyinin əsaslarını insanlara çatdırmaq və bununla da onları tərbiyə edib kamilləşdirmək, ölkənin layiqli vətəndaşlarına çevirmək baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

«İskəndərnamə» poemasında maarifçi hökmdar obrazın portret cizgilərinin verilməsi üçün müxtəlif filosofların İskəndərə nəsihətindən istifadə olunur. Əsərin qəhrəmanı peyğəmbərliyə çatdıqdan sonra ilk öncə Allah kəlamını fəaliyyəti üçün rəhbərlik seçir. Ancaq maarifçi bir hökmdar kimi, Tarının ona göndərdiyi ümumi rəhbərlik prinsiplərinin daha təfərrüatı ilə açıqlanmasına ehtiyac duyduğundan, o, qədim dünya filosoflarından üçünün – Ərəstu, Əflatun və Sokratın nəsihətnaməsini də qəbul edib dərindən-dərinə öyrənmək fikrinə düşür:

*Xoş xəbərlər carçısı mələyin
İskəndərin qulağına çatdırdığı
xoş xəbərlərdən başqa
İskəndər yenə hər elmdən bu iş üçün çarə axtarırdı;
Çünkü tədbirlə iş görən xoşbəxt olar.*

(4, s. 520)

Bu üç nəsihətnaməni yazdırdıqdan sonra şah onları möhürləyib etibarlı bir yerə qoyur və ehtiyac olduqda açıb onlardakı hikmətli nəsihətləri oxuyaraq lazımı tədbirlər görür. Şair bütün bunları təsvir etdikdən sonra nəsihətnamələrin özlərinin də ayrı-ayrılıqda mətnini oxuculara təqdim edir.

Birinci nəsihətnamə olan Ərəstunun – İskəndərin tarixdə müəllimi, «İskəndərnamə» poemasında vəziri olmuş bu şəxsin nəsihətnaməsi sırf maarifçi ideyalarla başlayır. Ərəstu İskəndərə müraciətlə yazır:

*Ey şah, biliklə könlünü abad eylə,
Nadanlardan mütləq uzaq ol, amandır!*

(4, s. 521)

Ərəstu İskəndərə əsasən insanlarla davranış, rəyiyyəti idarə etmək haqqında müxtəlif nəsihətlər versə də, son nəticədə bütün bunları maarifçilik ideyaları ilə bağlayaraq yazır:

*Savadlı adamla həmrəy olsan,
Sənin yolunu elmə doğru yönəldər.* (4, s. 523)

İkinci nəsihətnamənin müəllifi Əflatun da İskəndəri ayıq-sayıq olmağa çağırdıqdan sonra insanların həyatında, eləcə də hökmdarların fəaliyyətində elm və biliyin, bunların sayəsində əldə edilən müdrikliyin kobud qüvvədən daha üstün olması haqqında öz maarifç görüşünü irəli sürür:

*Əgər cahangir baş qaldırsa,
Dünyanı ya tədbirlə, ya da qılıncla tutar.
Mərdlərin qan tökən həmin qılınca*

*Müdrüklərin tədbiri ilə itilənmişdir.
Gündüz də, gecə də şah məclisi
Gərək alimlərdən xali olmasın.
O şah yaxşıdır ki, biliyə can atsın,
Onu yemək və yatmaq aldatmasın. (4, s.528)*

Son nəsihətnamənin müəllifi Sokratın da nəsihətinin əsasını maarifçilik ideyaları təşkil edir. Sözünü Allahın adı ilə başlayan alim deyir:

*Ey şah, bu üstüörtülü quyuda
Bilik və aqlın fərmanı ilə hərəkət et.
(4, s. 532)*

Poemada Nizaminin cəldiyi ən əsas nəticələrdən biri budur ki, əsərin qəhrəmanı böyük alimlərdən eşitdiyi maarifçi nəsihətlərə bütün-bütünə əməl edir və bunun sayəsində özü də maarifçi bir hökmdara çevrilir. Poemanın sonunda ölüm ayağında olan İskəndərin vəsiyyətindən bunları öyrənirik:

*Səma sirlərinin qapısını açdım,
Həm aydan, həm günəşdən xəbər verdim.
Dünyagörmüslərə haqq qazandırdım,
Dünyanı yaradana şükr etdim.
Ömrümü qəflətlə başa vurmadım,
Onu ancaq ağıl və hünər yolu ilə keçirdim.
Hər bir elmdən bir dəftər oxumuşam,
Elə ki ölüm gəldi, çıxılmaz vəziyyətdə qaldım.
(4, s. 594)*

Həm də bilik İskəndərə sadəcə öz marağını təmin etmək üçün lazım olmayıb; ən əsası odur ki, bilik və elm İskəndəri ədalətli hökmdar olmağa sövq edib və

o bunun sayəsində maarifçi hökmdar kimi rəiyyəti ədalətlə idarə edib:

*Dünyada zülmün qapısını taxtalamdım,
Mən heç bir adı oyunla almadım.
Heç bir addımı qəflətlə atmadım,
Haraya getməyə meyl etmişəmsə,
Ədalət və bilikdən üz çevriməmişəm.*

(4, s. 594)

Nizaminin ən böyük maarifçi hökmdar obrazı olan İskəndər şairin bütün yaradıcılığının yekunu kimi səslənir və onun ədəbi irsinin ölməzliyini təmin edən amillərdən biri sayılır. Bu obraz Nizaminin zamanə hökmdarlarına göstərdiyi bir ibrət güzgüsü kimi öz vaxtında neçə-neçə zülm və zorakılıq aktlarının qarşısını almaqda bir ordudan artıq iş görmüşdür. Bu şərəfli missiya regional konfliktlərin əlində çaxnaşan dünyamız üçün bu gün də davam etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Mes A. Müsəlman renessansı. Moskva, 1973. (rus dilində)
2. Tusi N. Əxlaqi-Nasiri. – Bakı, 1980.
3. Ər-Reys M.S., Ər-Reys İ.S. Quran əhatəli həyat məramnaməsidir. Bakı, 1996.
4. Nizami. İskəndərnamə. Bakı, 1983.
5. Nizami. Yeddi gözəl. Bakı, 1981.
6. Lixaçov D.S. Böyük irs. Moskva, 1975. (rus dilində)
7. Höyziqə Y. Orta əsrlərin payızı. Moskva, 1988. (rus dilində)

RUSİYADA NİZAMİŞÜNASLIĞIN TƏŞƏKKÜLÜ

Dünya ədəbi-mədəni fikrinə solmaz incilər bəxş etmiş Azərbaycan ədəbiyyatı zaman-zaman görkəmli şəxsiyyətlər və ədəbi hadisələr yetirmişdir ki, bunların da biri, heç şübhəsiz, Nizami Gəncəvidir. Tanrının verdiyi böyük istedad və titanik zəhmət sayəsində yetişən bu unikal sənətkarlar ətrafındakılardan adətən bir boy uca olmuş, onların sənət zirvəsi başqaları üçün əlçatmaz olmuşdur. Nizami və Nizami çarında olan mütəfəkkir-sənətkarlar tək cə Şərqdə deyil, həm də Qərbdə ədəbi-nəzəri fikrin araşdırma obyektləri kimi müxtəlif xalqlar arasında məşhur olmuşlar. Avropa elmi-mədəni dəyərlərinə qovuşan Rusiyada da Nizami irsinə maraq güclü olmuş və onun yaradıcılığı rus alimlərinin diqqət mərkəzində dayanmışdır. Bu fakt da maraq doğurmaya bilmir ki, XIX yüzilliyin ilk onillərində bir sıra başqa rus alimləri ilə bir sırada əslən Azərbaycandan olan alimlər də Nizami irsinin rus əfkari-ədəbiyyəsinə tanıtılmasında mühüm rol oynamışlar. Bunların sırasında Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Kazımbəy və Abbasqulu ağa Bakıxanov kimi alimlərin adlarını fəxrlə çəkmək olar. Ancaq onu da yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, rus nizamşü-

aslığının formalaşmasında azərbaycanlı alimlərlə yanaşı, F.Erdmann, F.Şarmua, X.Fren, M.Brosse, A.Boldirev, B.Dorn, N.Xanikov kimi rus alimlərinin də böyük əməyi olmuşdur.

Ancaq təbii ki, XIX yüzillik rus nizamişünaslığı Avropa nizamişünaslığının məntiqi davamı və yeni inkişaf mərhələsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu baxımdan onların sələfi Hammer-Purqştall və böyük alman yazıçısı İohann Volfqanq Götenin əsərlərində Nizami irsinə verilən yüksək qiyməti nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Nizamini Şərfin yeddi böyük dəridilli şairi – Firdövs, Ənvəri, Cəlaləddin Rumi, Sədi, Hafiz və Cami arasında yüksək qiymətləndirən Getge yazırdı:

«Низами с его благолюбивой мощью подхватывал все любовные повести и полулегендарные чудеса, какие обретались в его живом кругу деятельности. Ведь уже в Коране содержались намеки на то, как перерабатывать, развивать в своих собственных целях старинные лаконические предания, как радовать сердца известной пространностью изложения.» (Гете. Западно-Восточный Диван. Москва, 1988, с. 190.)

Getenin 1819-cu ildə işıq üzə görmüş «Qərb-Şərq Divanı» məşhur alman şərqşünası Hammer-Purqştallın 1818-ci ildə Şərq şeri barədə nəşr etdiyi antologiya xarakterli əsərinə operativ cavab idi. Fon Hammer Nizami irsindən müəyyən parçaları bəzən nəslə, bəzən isə nəzmlə alman dilinə çevirməklə Qərb oxucusunda bu böyük şair haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa nail olmuşdu. O, Nizaminin tərcümeyi-halını da, A.Y.Krımskinin müəyyən etdiyi kimi, əsasən XV əsr təzkirəçisi

Dövlətşah Səmərqəndinin təzkirəsindən götürmüş və bir sıra uydurmaları da özündən etmişdi. (Bax: Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку, 1981, с. 39.) Lakin Hammerin tərcümələri nə qədər sönük olsa da, bu iki düha – Nizami və Gete dühası arasında körpü rolunu oynaya bilmişdi.

Görünür, elə Hammer və Gete əsərlərinin təsiri altında rus şərqşünaslığında Nizami yaradıcılığı haqqında ilk tədqiqat əsərləri alman və fransız dillərində qələmə alınmışdır ki, bu da Rusiyada nizamişünaslığın təşəkkülünün birbaşa Avropaya bağlı olduğunu göstərməkdədir.

Mətləbə keçməzdən öncə qeyd edək ki, keçən əsrin səksəninci illərinin əvvəllərində Ümummillilərimiz Hekydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və qayğısı altında Nizaminin 840 illik yubileyi dünya miqyasında yüksək təntənə ilə qeyd edilərkən böyük Azərbaycan şairi barəsindəki tədqiqatlar arasında rus nizamişünaslığının öyrənilməsi barədə elmi əsər də çap olunmuşdur. (Bax: İsmayılov R.Ə. Rusiyada nizamişünaslığın təşəkkülü tarixindən // Nizami Gəncəvi (almanax). Birinci kitab. Bakı, 1984, s. 198-221.) R.İsmayılovun tədqiqatı qiymətli qaynaq kimi öz əhəmiyyətini saxlasa da, onun yazılmasından keçən bir qərinə tarix ərzində ədəbi-mədəni dəyərlərimizin bir çoxuna, o sıradan nizamişünaslığa baxışlar dəyişdiyindən, bu problemin yenidən işlənməsinə ehtiyac duyulmaqdadır.

İstər Krımskinin, istərsə də R.İsmayılovun tədqiqatlarından məlum olduğu kimi, Rusiya nizamişünaslığının beşiyi başında duran ən böyük şərqşünaslar – F.Şarmua və F.Erdman öz əsərlərini alman və fransız dillərində yazmışlar və onları sırf rus nizami-

şünası saymaq indiki şəraitdə bir qədər şerti səslənir. Digər tərəfdən, R.İsmayılovun yuxarıda adını çəkdiyimiz məqaləsi başdan-başa F.Şarmuanın əsərinə həsr olunduğundan, biz yalnız yeri gəldikcə ona münasibət bildirməklə kifayətlənəcəyik. Həm də bir fransız dili mütəxəssisi kimi məqalə müəllifinə tam etibar etdiyimizi də bildirmək istərdik.

F.Erdmanna gəlincə, göstərmək lazımdır ki, onun tərcüməsinin təşəbbüskarı «Delibürader» təxəllüsü altında şeirlər yazan rus şərqşünası D.Oznobişin olmuşdur. Məhz onun 1828-ci ildə göndərdiyi məktub əsasında F.Erdmann öz tərcüməsinə hazırlamış və 1832-ci ildə çap etdirmişdir. 1833-cü ildə D.Oznobişin həmin əsər haqqında yüksək rəyini bildirmiş və məqalənin sonunda Nizaminin «Yeddi gözəl» poeməsindən 25 beytin rusca tərcüməsinə vermişdir ki, həqiqi rus nizamişünaslığının başlanğıc tarixini də bundan hesablamaq olar. (Bax: Летописи Отечественного просвещения. Телескоп, 1833, ч. 18, № 21, с. 100-101.)

Bundan təxminən 90 il sonra Rusiyada Nizami irsinə maraq yenidən güclənməyə başlamış və rus şairi A.Y.Qruzinski «Yeddi gözəl» poeməsindən hind şahzadəsinin nağılını rus dilinə çevirərək 1922-ci ildə nəşr etdirmişdir. A.Y.Krımskinin yazdığına görə, həmin tərcümə hələ Birinci dünya müharibəsindən əvvəl hazır olmuş, ancaq müharibə inqilabları onun nəşrini yubandırmışdır. Elə bu tərcümənin hazır olduğu dövrlə təxminən eyni vaxtda türk əsilli böyük rus şərqşünası A.Y.Krımskinin üç cildlik məşhur «История Персии, ее литературы и дервишской теософии» əsəri çapdan çıxır.

ARAZ XƏLİOLV

NİZAMİ SAQINAMƏLƏRİNDƏ SƏNƏTKAR
FƏRDİLİYİNİN TƏSDİQİ

Orta əsrlər ədəbi-nəzəri fikri xüsusi olaraq ədəbi üslub və fərdi yaradıcılıq özəllikləri problemləri qoymadığına, bu barədə elmi traktatlar yazılmadığına görə, ən böyük sənətkarlar bu məsələləri öz bədii əsərlərində qoyub həll etmək zərurəti qarşısında qalmışdılar. Orta əsrlər Şərqi Azərbaycanın ən böyük elmi tənqidçisi və bunu əsərlərində ifadə edən ədəbi dühalarından, şair-mütəfəkkirlərindən biri də bu baxımdan da hi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi idi.

Sənətkar fərdiliyi nədir? Milyon barmaq izinin içindən bir təkraredilməz barmaq izini kriminalistlər necə seçirsə, milyonlarla səs içindən vokalistlər bir səs təkraredilməzliyini necə seçirsə, ədəbiyyatşünas da minlərlə bədii sənət örnəyi içindən bir sənətkarın təkraredilməz üslubunu seçməlidir. Əlbəttə, burada məsələ iki əvvəlki örnəkdən daha qəlizdir: doğrudur, səsi yamsılamaq mümkün olsa da, barmağı «yamsılamaq» heç cür mümkün deyildir. Ancaq xüsusi texniki vasitələrin yoxlaya bilmədiyi söz sənətkarlığı bəzən iki oxşar və eyni örnəyi hasilə

gətirir ki, buna da plagiat və ya ədəbi oğurluq adı verilmişdir. Dünya ədəbiyyatında plagiatı aid istənilən qədər faktlara rast gəlmək mümkündür. Ancaq ədəbi plagiatı bənzərsə də onun nisbətən yumşaq variantı sayılan epigon poeziya da mövcuddur ki, burada hər hansı ədəbi mətnin tam və ya qismən köçürülməsindən və ya mənimsənilməsindən deyil, daha çox üslubi yamsılamadan, özünü kiməsə bənzətməkdən söhbət gedə bilər.

Nizami saqinaməni bir janr kimi «Leyli və Məcnun» poemasında araya gətirmiş, «İskəndərnamə»də isə poetik kamala çatdırmışdır. Saqinamə əsərə lirik-emosional ovqat gətirməklə, lirik ricətin köməyi ilə epik poemanın estetik təsir gücünü də çoxaltmağa xidmət göstərir:

*Mey istəram, saqi hardadır ki,
Mey piyaləsini əlimə versin.
Mənim göz yaşım kimi duru olan o meyi ki,
Aşıqlar məzhəbində halaldır. (3, s. 53.)*

İstədiyi meyin üzümdən çəkilən şərab deyil, «aşıqlar məzhəbində halal olan», islam şəriətinə də müğayir olmayan irfani bir mey olduğunu xüsusi nəzərə çatdırdıqdan sonra Nizami onu istəməkdən məqsədini də bildirir:

*Meyə o ümidlə əl atıram ki,
Bəlkə bu sıxılan könlümü açsın.
Yolumun üstündə bir aslan oturmuşdur,
Aslandan yol azdırmaq istəyirəm. (3, s. 53.)*

«İskəndərnamə»nin bədii müqəddiməsində ilk

dəfə saqi obrazına «Öz halı və ruzgarın gedişi haqqında» bölməsində müraciət edilir:

*Gəl, ey saqi, o şərabdən mənə nişan ver,
Bihuşların içdiyi dərmandan mənə ver.
O acı dərmanla mənə bihuş et,
Bəlkə özümü unudum.* (2, s. 38.)

Özünü unutmaq şairin nəyinə lazımdır? Saqınamədən sonra gələn növbəti beytlərdə bunun cavabını tapmaq mümkündür. Dünyanın puçluğu, insanların acınacaqlı vəziyyəti, dünya kədəri şairi özünü unutmaq üçün vasitə axtarmağa məcbur edir:

*Nizami, yetər bu şöhrət arzusu,
Qocalmaq, eləcə də gənclik həvəsləri.
Şirlər kimi dırnaqlarını pəncəndən aç,
Tülkülər kimi rənglə özünü bəzəmə.*
(2, s. 38)

Bədii müqəddimənin «Öz nəfsinə nəsihət və vəz» bölməsində Nizami yenə də «Leyli və Məcnun» poemasının saqınamələrində qoyduğu məsələyə – halal mey məsələsinə qayıdır:

*Saqi, gəl başımdan yuxunu apar,
Təmiz aşiqə sən təmiz mey ver.
O meydən ki, zülal su kimidir,
Hər dörd məzhəb onu halal bilmişdir.*
(2, s. 42)

Göründüyü kimi, əgər birinci saqınamədə şair ilahi mey içib özünü unutmaq istəyirsə, burada, əksinə,

başından yuxunun getməsi arzusu ilə saqiyyə müraciət edir. Bu da yenə kontekstlə bağlıdır. Belə ki, Nizami təkcə öz nəfsinə nəsihət verməklə kifayətlənmir, həm də bunu oxucularına ünvanlayır, qızıldan qiymətli sözlərə qulaq verməyə çağırır:

*Nə danışım, ey mənə eşitməyən insan,
Sənin qulağın ancaq yatmaq, yemək söhbətinə yönəlib,
Sən hardan biləsən ki, mənim sənətim nədir
Və təbili mən özüm öz qapımda çalırım...
...Belə bir qiymətli gövhərim olduğu üçün
Mənim gövhər tanıyana və sevənə ehtiyacım var.*
(2, s. 43)

Növbəti saqınamədə Nizami yenə də məst olub dünyanı unutmaq və məst ikən elə bir nəغمə oxumaq istəyir ki, bütün məstlər oyansın. Belə bir qüvvətli poetik təzad işlədən Nizamini yenə də məstliyə sövq edən nədir? Əlbəttə ki, əzilən, zülm altında inləyən, var-yoxu talan edilən insanlara qarşı duyduğu mərhəmət hissi.

*Reydən Dehistana, Xarəzmə və Cəndə qədər
Sel izlərindən başqa bir atlı görməzsən.
Buxaralı, xəzərli, gili və kürd
Bir tikə çörək üçün dördü də alçalır.
Mazandaranda elə bir ot bitməz ki,
Onun ətrafına yüz nizə sancılmasın.*
(2, s. 49-50)

Nizamini saqınamələrində rəmzi obrazlardan da istifadə olunur. Məsələn, bunların sırasında «qoca dehqan» obrazı maraqlıdır:

*Gəl, ey saqi, qoca dehqanın küpündən
Şəkər və bal kimi meydən qədəhi doldur.
Yox, o meydən yox ki, məzhəbdə haramdır,
O meydən ki, məzhəb özü onunla kamilləşir.*

(2, s. 62)

Burada qoca dehqanın böyük fars şairi Əbülqasım Firdovsi olduğuna şübhə yoxdur; bölmənin başqa beytlərində də buna işarə edilir:

*Yalqız içim, çünki təşnəlikdən yanmışam,
O qürbətə sığınan dostları yad eləyim,
Onların birini də burada görmürəm.
Bizim dövrümüz də çox qalan deyil,
İçərək bizi də yada salacaqlar.* (2, s. 64.)

Poemanın əsas süjetindəki bölmələrin başlanğıcında da verilən saqınamələri Nizami böyük ustalıqla əsas məzmunla əlaqələndirməyə müvəffəq olur. Məsələn, «İskəndərin şərəf dastanının başlanğıcı» adlı bölmədə şair meyi dirilik suyuna bənzədərək yazır:

*Gəl, ey saqi, o dirilik suyunu
İskəndərin bəxt sarayına apar
Ki, səadət onun alnını öpüb
İskəndər mirasını yeyənə versin.* (2, s. 65.)

Poemanın ikinci hissəsi olan «İqbalnamə»də saqınamələri müğənninamələr əvəz edir ki, bu da yenə Nizaminin təkraredilməz üslub xüsusiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Belə ki, bu hissədə İskəndər başgicəlləndirici sürətlə dünyanı tutmuş bir fateh deyil, müdrik bir filosof və şərəfli missiya

daşıyan bir elçidir. Ona görə də bu hissədə bölmələri insanı məst və bihuş edən, ona özünü unutturduğunu şərab deyil, insan ruhunu oxşayan və düşünməyə sövq edən nəğmə əvəz edir. Bu hissədə müğənninamələr «İskəndərin onun başını qırılan qulam ilə əhvalatı» bölməsindən başlanır və saqınamələr kimi iki beytdən ibarətdir:

*Ey müğənni, zil səslə bu ərgənunun simlərində
Ürəkaçan bir hava çal.
Elə bir hava ki, möhnətdən xilas etsin,
Qaranlıq gecəyə aydınlıq versin.*

(1, s. 450.)

Başqa örnəklərdə də Nizami, burada olduğu kimi, müğənnidən ürəkaçan, ruh oxşayan havalar çalmağı xahiş edir və bütün bunları çox yüksək bədii səviyyədə təqdim edir:

*Müğənni, gəl səhərin ilkin çağı
Xam ruda bir püxtə mizrab vur.
Qoy o mizrabdan ürək cuşa gəlsin,
Bihudə sövdadan yuxumu aparsın.*

(1, s. 454)

Çox vaxt şair müğənniyə çalınacaq havanın ən incə detallarını da öyrədir:

*Müğənni, elə qərribə bir hava çal ki,
Bülbülün naləsindən daha tər və məlahətli olsun.
Elə bir hava ki, onda səadət olsun,
Yoxsulluq üzündən çəkilən naləyə bənzəməsin.*

(1, s. 471)

MÜNDƏRİCAT

Bu örnəkdə Nizami «bülbulün naləsi» ilə «yoxsulun naləsi» arasında gözəl bədii təzad yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Saqınamələrdə olduğu kimi, müğənninamələrin ovqatını da şair hadisələrin gedişinə uyğunlaşdırmağa ustalıqla nail olur. Məsələn, «Atasının vəfatında İskəndərusun nalə etməsi» bölməsi bu cür müğənninamə ilə başlayır:

*Müğənni, o qəmgin ötən sazla
Mənim bu qəm odunda yanmağıma çarə et.
Bəlkə könül oxşayan bir nəğmə ilə
Məni bu möhnət gecəsindən gündüzə çıxarasan.*
(1, s. 606-607)

Saqınamə və müğənninamələri bədii müqəddimə detallı kimi fərqləndirən cəhət budur ki, əgər başqa detallar kitabın əvvəlində gəlsə, bunlar hər bölmənin başında verilir və hadisələrin gedişinin lirik proloqu kimi səslənir.

QEYDLƏR:

1. Nizami. İqbalnamə (filoloji tərcümə və izahlar Vaqif Aslanovundur). Bakı: Elm, 1983.
2. Nizami. İskəndərnamə (Şərəfnamə). Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər professor Qəzənfər Əliyevindir. Bakı: Elm, 1983.
- Nizami. Leyli və Məcnun (filoloji tərcümə izahlar və qeydlər Mübariz Əlizadəndir). Bakı: Elm, 1981.

1	Bəkir Nəbiyev. Milli müstəqilliyimizin yol yoldaşı (giriş sözü)	3
2	Teymur Kərimli. «Xəmsə»də bədii şərtilik	7
3	M.K.Kazımov. «Nəzirə ədəbiyyatı» nizamişünaslığın işığında	12
4	İmamverdi Həmidov. Nizami irsinin öyrənilməsində ərəb alimi Məhəmməd Quneymi Hilalın rolu	19
5	Roza Eyvazova. Nizami Gəncəvinin dilində «türk» sözünün işlənmə məqamları	29
6	Mübariz Xəlilov. Qarabağ tarixi haqqında Nizaminin bilikləri	35
7	Abuzər Bağırov. Y.E. Bertels və «xəmsə»nin rus dilinə tərcüməsi	51
8	Xanəli Babayev. Nizaminin «İskəndərnamə» poemasında maarifçi hökmdar obrazı	65
9	Validə Babayeva. Rusiyada nizamişünaslığın təşəkkülü	76
10	Araz Xəlilov. Nizami saqınamələrində sənətkar fərdiliyinin təsdiqi	80

**«NİZAMİ İRSİ
MİLLİ MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ»**

RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI

Bakı – «Elm» - 2006

Direktor: *Ş. Altımalı*
Baş redaktor: *T. Kərimli*
Mətbəənin müdiri: *Ə. Məmmədov*

Formatı 84x108 1/32 . Həcmi 5,5 ç.v.
Tirajı 300. Sifariş №9
Qiyməti müqavilə əsasında.

«ELM» RNPM-nin mətbəəsində çap olunmuşdur
(İstiqlaliyyət, 8).

415
N75